

Іван ВОЛОШЕНЮК

Немирівська трагедія

Суб'єктивне есе на теми героїзму і жлобства

Видання друге, доповнене

Вінниця «О.Власюк» 2006

ББК УКР 7

В 68

Волошенюк Іван

В 68 Немирівська трагедія. Суб'єктивне есе на теми героїзму і жлобства. Вид. 2-е, доповн. — Вінниця: О.Власюк, 2006. — 391с.

ISBN 966-8413-92-X

«Немирівська трагедія» — це дослідження і роздуми про життя і долі тих, хто був учасником героїчної підпільної боротьби з ворогом у роки Великої Вітчизняної війни, а також про долю цієї героїки в радянському повоєнні, яка перекроювалася, переверстувалася й редагувалася «ідеолухами» Компартії на догоду ідеології соціалістичного реалізму.

ББК УКР 6

ISBN 966-8413-92-X

© І. Волошенюк, 2006

Ореоли і стереотипи

З дитячих літ зоріє в пам'яті яскрава картинка. Сонячний день сніжної зими. Високі кучугури, глибокий коридор, проритий між ними від хати до хвіртки, а там, у хвіртці, на вороному коні — вершник у білому кожусі: рум'янощоче усмішливе обличчя, піднята для вітання рука, біла кубанка з червоною стрічкою навскіс, дисковий автомат через груди. Пам'ять на все життя. Більше того — святий образ мужності. І хоча життя по тому вносило в твоє бачення свої світоглядні корективи, ти піддавався їм важко, ти багато з чим не міг погодитися в силу того, що сформувався стереотип, а в тому стереотипі — не тільки вершник з автоматом і в кубанці, а й інші деталі.

Ось ми сидимо з двома моїми братами — рідним і двоюрідним, крутимо шестерню на дрині, майструємо коловорота. Розчиняються двері — на порозі два струнких офіцери в

коричневих гімнастєрках, у кашкетах з високими туліями (таких ми ще не бачили).

— Партизанен ніхт? — лускають вони пальцями, піднявши праві руки на висоту скронь.

— Ніхт! Ніхт! — гукаємо ми радісно і підозріло дружно — за тридцять метрів, на пагорбі, в Марусі-кацапки, уже місяць живе дядько Степан — тітка Маруся ходила на ярмарок в Райгород, а там наших тримали за колючим дротом. Тітка сказала, що Степан її чоловік, оддала слоїк масла, поклала дядька на візка, яким возила продавати моркву, і приволокла в Ометинці. Та ще потайки, уночі, щоб мало хто й бачив. Але хіба від дітей що сховаєш? В тітки Марусі серед бараболі — дуже солодка груша. Полізли ми перевірити, чи вже вона достигла, а під нею сидить дядько: розклав на пілочці розібраного затвора — чистить гвинтівку.

— Добрий день, хлопці! В груші залізли?

— М-м-м... Та...

— А я тут від німців ховаюсь. Бачите осьдо? — показує перебинтовану ногу. — Груш ви усе-таки наберіть у кишені, а що дядька Степана тут бачили — нікому й слова, бо як хто дізнається, то німці вб'ють і мене і тітку Марусю.

Дядько Степан нудився без роботи — ногу йому поранило дуже серйозно, зачепило кістку і ходити він не міг, лиш колінкував, нав'язуючи на коліна шматки м'якої куфайки.

Тільки-но ті офіцери з хати — ми услід за ними: куди підуть?

Слава Богу, не туди, де хата тітки Марусі. Через якісь секунди — ми уже на пагорбі, умовно стукаємо в двері (тричі з паузами), гільзою, що лежить під бузком.

— Що там, хлопці? — відгортається фіранка на причілковому вікні.

— Німці в селі.

— Куди пішли?

— Нашою вулицею.

— Спасибі. Я — зараз.

Ніякої паніки. Дядько Степан поводитьсь, як герой. Спокійно виповзає за поріг, неспішно перевіряє шмаття куфайки на колінах — чи добре тримається — і, підморгнувши нам, легко переносить своє тіло через перелаз, зникає в бараболях.

А взимку я вперше побачив справжнього партизана, який прийшов до нас додому з Криковецького лісу. Того дня мама перевозили в село свою подругу Ольгу Слюсаренко з двома хлопчиками. Вони були сім'єю лісника, який пішов на фронт, і в лісовому курені їм доводилося важко. Жити там, далеко від людей, стало нестерпно. Уночі не знаєш, кого війна принесе, на кожен собачий гавк прокидаєшся і не спиш, а вдень теж нема спокою — то німці, то поліцаї.

Мама з Ольгою знайшли в селі, по сусідству з нами, порожню хату, з якої люди виїхали в евакуацію, випрохали в сільського старости коней і заходилися перевозити лісничиху. Всілякого барахла і начиння в них набралася добра купа. Заїхали в село після обіду, якраз тоді, коли з іншого кінця Ометинець прибув загін якихось німецьких придурків з кулеметами і мінометами. Сільська управа стояла по той бік ставу, на високому пагорбі, нашу вулицю, город, ту хату, в яку переселялася Слюсаренчиха, їм було видно, як на долоні. Чи вони подумали, що це партизани, чи просто вирішили порозважатися — Господь їх знає, але я, сидючи біля вікна, почув як почали стрекотати кулемети і побачив, що на городі з'являються кушки вогню і при цьому щось гупає. Ще й не втямив, що воно й

до чого, ще рота не розтулив від подиву, як на вулиці біля хвіртки зчинився галас і лемент, я кинувся до наріжного вікна і побачив маму, які стрибали до хати на одній нозі, щораз хапаючись за другу, а їх при цьому підтримував за плечі сусід Семен Шимко.

За хвилину мама вже лежали на ліжку, вже мені хтось оддав німецьку кулю, вийняту з маминої панчохи і дядько Семен, розглянувши її з усіх боків, прорік з виглядом великого знавця:

— Вважай, Марфо, що тобі повезло — куля розривна, вона, либонь, пробила дорогою дерево або якогось стовпця, ударила тебе, падаючи, і не розірвалася. Аби розірвалася, ти лишилася б без ноги.

Дядько Семен ходив згодом до того місця, де маму підстрілили — куля справді пройшла через дубового стовпця і мамі ще повезло в тому, що не зачепило кості. Але рана була в стегні, її треба було чимось дезинфікувати. Отже, везти до лікарні в Ситківці. А це пояснювати — звідки поранення, хто стріляв, звідки зброя? Це — гестапо й поліція.

Дядько Семен сказав, що треба лікаря везти додому і він це діло бере на себе. Тоді уже ходили чутки, що партизани є в Криковецькому, Дашівському і Кальницькому лісах. Через ніч, коли мамою трясла пропасниця від високої температури, прийшов з лісу дядько Назар, зарослий на лиці такою кучерявою вовною, як в овечки, проте з веселими очима і всілякими примовками. Він був наш, сільський. До війни лічив теляток, коней і корів — ветеринар, а у війну з великої нужди і необхідності став лікувати партизан. Він дав бабуні два бинти:

— Пропар їх над окропом і не дуже гидуйся. Вони завошивлені.

Сива нужда справді сипалася з них, як просо, і бабуня змахнула рукою мимовільну сльозу:

— Тяжко вам там, Назаре?

— Скаржитись не буду, але, що легко, теж сказати не можу. Війна, голубко. І ворог сильний. А наше все одно буде зверху, — сяйнув веселими очима. — Згадаєш моє слово! Ну, Марфо, зберися, дитино, на силі, бо лікарств у мене ніяких — тільки бинти. Їх я повинен випарити в солоній ропі і проселяти крізь рану. Для дезинфекції. Щоб не було зарази. А щоб ти при цьому не кричала, дай, дитино, я тобі зацуркую рота ложкою. Кричати кричатимеш, та не дуже тебе буде чути.

Слава Богу, що ту дезинфекцію дядько Назар проводив тільки один раз — бо мама не витримали і зомліли. Щоб витримати партизанську медицину, треба було мати міцне здоров'я. Втім, матері тоді було лиш тридцять два роки і вони на здоров'я ще не скаржились. З раною теж обійшлося. В старості вона боліла тільки на погоду і, коли дуже допікала, то мама накульгували. А дядько Назар залишився в моїй пам'яті таким собі вернидубом, знахарем і характерником, який усе може і вміє. Тієї ночі, хоча й була заметіль, він не захотів ночувати в нашому домі — перекинув гранчак горілки і пішов у хугу.

— Не можна, Меланю, — казав бабуні з якимось особливим пієтетом поваги, — партизанові ночувати там, де є люди. Застукає гад мене і вам усім — тут же кінець. А що ви кому винні? Не проси. Випив чарку, зігрівся. Знаю ту скирту, в якій заночую.

По війні його так і називали Партизаном. Його обсідали наживи і виразки: «В мене, Меланю, — «хвалився» сміючись, — певне, і нерви простуджені. Війна нікого не гріла, а мене простудила на весь вік. Така голубко, судьба».

Його, веселого, всі любили. Мені запам'ятався похорон дядька Назара. Я добирався з Іллінецького агрономічного технікуму на вихідний в Ометинці за «сидором» і з бокової глухої вулиці прямо лобом «уперся» в весілля, яке наразі гримнуло гопака та так нагло й несподівано, що я навіть отетерів, силкуючись збагнути, що мене здивувало — ніхто не танцює, усі в темних одежах, фізіономії музикантів, які витинають гопака, залиті слізьми. — Що це таке?

— Ховають «Партизана» Назара Бомбелу. Наказав, щоб — ніякого трауру, тільки — гопака, польку і краков'яка.

Волю виконали з великої поваги до покійника і його доброї душі. Похорон дядька Назара теж був продовженням особливої партизанської слави. Принаймні для мене.

Інколи до села з Білорусії приїздив Тимофій Голота, якого чомусь звали ще й Валентином Хіміком. І на всі ці імена він озивався без подиву, наче так було й треба. На правах далекого родича, я перепитав його, що це має означати.

— Коли ми йшли у підпілля і в партизанські загони, кожному давали нове ім'я, щоб заплутати ворога і його агентуру. У мене було два імені — Валентин, призначене командуванням, і Хімік — я конструював бомби і міни, хлопці вигадали! Бачив фільм «Чорна береза»? Там показують козла, який ходить з партизанами в розвідку — це наш козел.

... Іншими словами, з таких деталей і фактів у мені формувався образ партизана — героя, людини винятково позитивної, справжнього радянського громадянина, бездоганного, без подряпинок і тріщинок на лакованому ликові. З'ясувалося, що і в нашій родині був партизан. Дядина Ганна приносила листи від свого брата Івана, писані віршами, дотепно й сердечно, з привітами і поклонами кожному. Дядько Іван і дід Матвій були не з Ометинців, а з Мельниківців (тітка Ганна звідти родом). Під час війни вони пустили під укіс німецького поїзда між Кароліною і Самчинцями, одійшли від того місця за пару кілометрів і лягли спати. Облава була (з собаками чи без них — невідомо), діда Матвія з сином захопили зненацька. В діда був наган, він стріляв чи пробував стріляти — убили на місці. Сімнадцятирічного Івана забрало гестапо у Вінницю. Там його катували нещадно, навіть за ребра гаками чіпляли:

— Зізнайся, хто послав і де взяли спеціальну лапу, яка скидає вагони з рейок?

— Ніхто не посилав, а лапу самі зробили.

Його збиралися розстріляти. Тітці Ганні навіть оддали скривавлену братову одягу: «Вона йому вже не знадобиться» — і сказали більше не ходити. А за півтора місяця після цього Іван вернувся додому. Правда, таким, що його не можна було й упізнати. Посивілий, вихудлий, вітер ним хилитав, як пшеничним колосом. Якийсь німець віз його з Вінниці до Житомира і десь у лісі, коли Іван попросився до вітру, наказав утікати і стрельнув для годиться вгору. Пожаль, одне слово, зелену його молодість, імітувавши розстріл.

Дядьків подвиг додавав моїй уяві про партизан романтичного шарму, якому не шкодило навіть те, що його віршовані листи надходили, виявляється, з тюрми. Тоді, одразу по війні, в тюрмах сиділо багато людей, тюрма сприймалася, як один з постійно присутніх елементів життя. Я теж міг туди утрапити, бо майже щодня прокрадався до пшеничних кіп, розставлених на полях жнивирями, і обрізував з них колоски до своєї торби. За колоски людям давали по 10 років і засиляли на Колиму. Так що мені так і не стрельнуло спитати,

за що сидів дядько Іван.

По тому тітка Ганна, розлучившись зі своїм чоловіком (моїм дядьком), виїхала з Ометинець до Мельниківців і зустрівся я з нею вже через пару десятиріч, дізнавшись, що її поклали у Вінниці до лікарні. Добра і мила, мала вона такий характер, що кожному прихилила б скибочку ясного неба.

— Написав би ти про дядька Івана. Такий партизан був, так за це настраждався.

І тут мене буквально навиліт прохромив сором. Справді, все життя в журналістиці, про тисячі людей написав, а це дядько в героях і про нього — й словечка.

— За що він, дядинко, сидів, бідний?

Ганна Матвіївна опустила очі:

— А ти так і не знаєш до сьогодні?

— Уяви не маю.

— Ой, сину, то — родинне горе. Такий сміливець, такий відчайдух, такі муки витерпів за людей і правду, а зійшов з рейок голодного сорок сьомого року. Тоді страшно крали корів. Були такі хвацькі, що ти прикуєш її до стовпа, ляжеш під дверима спати, а прокинешся рано — стіна розібрана, корови нема. В кращому разі, залишиться хіба що нога з ратицею, до якої цеп прикований. Іван ходив з тими хлопцями. З ними і в тюрму пішов.

— Якщо я писатиму про нього, то він з того не зрадіє.

Дякувати Богу, що в його біографії героїзм і неслава поступилися одне перед одним у часі. Жлобство перемогло совість у ту пору, коли не було діда Матвія. Хоча дітям і всім нам від цього не легше. Силкуючись не виправдати, а якось зрозуміти дядька, я почав розпитувати Ганну Матвіївну про обставини, але вона збагнула мої намагання і видала афоризм:

«Совість — не сонна дитина. Спати не повинна. Якщо ж заснула, то — навіки».

Спасибі вам, тітко Ганно! Ваша мудрість дає в мої руки ключа, якого не давала та ідеологія, котра мене виховувала. Герої цієї ідеології мали бути однозначно позитивними: гарні зовні, з дитячими світлими очима, найкращими звичками, бездоганною поведінкою, постійно вигладженими сорочками, начищеними черевиками, красивими думками і вчинками, чистою совістю. Якщо ж у героя є якісь негативи, то про них не можна або не треба згадувати. Це на шкоду образу. Совість справжнього героя не засипає.

Дядько Іван — герой не справжній, бо він не з книжки. Але ж подвиг його був справжнім. Поїзда з рейок під укіс пустив, катування витримав, нікого не продав гестапівцям. Все це — на балансі невідомого і несилюваного героїзму.

Виходить, людина зламалася. Мабуть, критична маса випробувань, яка лягла на її молоді плечі, виявилась надмірною. Непосильними були муки голоду, у що не дуже віриться, або ж дух азарту і пригодництва, який жив у його крові і під час війни виливався в русло патріотизму, вилився тепер у зухвалі бандитські витівки. Отже, сила обставин чи харизматичний нахил характеру? Це уже не так цікаво. Цікаво те, що однозначність для однієї й тієї ж людини не обов'язкова. Відхилення мають не дивувати, а пояснюватись. Дядько Іван втратив совість. Герой став бевзем.

Чому? То інша річ. Це для психологічного вивчення. Головне полягає в тому, що таке можливе. Тому навіть анекдот про партизана, якого піймали в лісі через 30 років після війни і він сам здивувався, навіщо ж і для чого три десятиліття підривав поїзди, я сприймаю без скепсису — частка істини може бути і в цьому. Історія і людина

неодновимірні, неоднозначні. Треба звикати до думки, що нас виховували в рамках безталанної і нечесної ідеології, а тому наші офіційні герої часто-густо були зовсім не такими у житті, як на сторінках книжок, газет, буклетів, плакатів. Принаймні, не такими плакатно-правильними. Це я не на захист негативу в героях, це я на захист правди. Пам'ятаю, як болісно стьобнув по серцю один епізод в «Прапорonosцях» Олеся Гончара. Коли Хома Хаєцький розповідає майору Воронцову, як йому сподобалась садиба угорського селянина, який там порядок, які там машини, які врожаї, то у відповідь на це захоплення колгоспника в солдатській гімнастерці бойовий парторг каже:

— Зате у нас, товаришу боець, є марксизм-ленінізм!

В натурі він так ніколи не сказав би, а якщо сказав, то це відповідь відвертого дурня, який ідіотською фразою лякає людину, щоб далі не розпитувала, а ні — то їй стане погано, бо викличуть особіста з контррозвідки чи смершу.

Тож, ступаючи на поріг документальної повісті про Немирівську партизанію, не прошу пробачення за те, що мої герої не завше будуть такими приємними, як ми до цього звикли, не такими однозначними, як би того хотілось, вони будуть, в міру авторських здібностей і доступності документального матеріалу, такими, як були насправді — без прикрас і стирання гострих кутів.

Домінанта несправедливості

Моя юність випала на ті роки, коли правив цар Микита Хрущов, який уславився тим, що погрожував наздогнати й перегнати Америку, але поняття не мав як це зробити і тому вдавався до різних вельми ризикованих експериментів, які зрештою призвели до того, що в країні не було навіть власного хліба і Росія вперше за свою історію мусила купувати його за океаном. Цар Микита був чоловіком діловим і наполегливим. Його експерименти поширилися на всі галузі і структури народного господарства. Було вирішено економити скрізь і на всьому. Вперше дійшли висновку, що треба нарешті добряче трусонуть й армію. Там дуже багато дармоїдів. Це ж тільки подумати — стільки грошей тратиться на військове відомство, а рентабельності — ніякої. Маса молодих здорових людей, замість того, щоб сіяти й орати, грається зі зброєю.

Одне за одним пішли скорочення і не якісь тобі там дріб'язкові, а зразу мільйонами. В сатиричних журналах з'явилися карикатури типу — лежить зв'язана вузлом-вісімкою залізнична рейка, біля неї стоять двоє і розмірковують:

— Це що за чудо, куме? Інопланетяни прилітали, чи що?

— Це не чудо й не інопланетяни — це армійські «пенсіонери» розважаються.

Натяк ясний — здорові, як бугаї, називаються офіцерами, а, по суті, нічого не роблять. За таких понять і підходів, авторитет армії в суспільстві почав швидко падати. На цьому фоні заклики до патріотизму, співчуття і турбот про ветеранів армії, війни (а тим паче про партизанів, які весь час сварилися між собою, намагаючись виносити свої проблеми на торговлицю громадського суду) здавалися дзиччанням надтоїдлих мух — не більше. Ці проблеми опинилися в стані другорядії. Всім було не до них, одначе відчувалося, що рано чи пізно загату прорве — надто боліли рани війни, надто багато людей брали в ній участь — зачепила вона своїм крилом в тій чи іншій мірі всіх. Наполегливість істориків і літераторів, котрі попри спротив тупого партійно-державного чиновництва, вперто

працювали над темою патріотики і героїзму, врешті-решт винагороджувалась. Країна з захопленням читала повісті «лейтенантів Великої Вітчизняної» Юрія Бондарева, Григорія Бакланова, Бориса Васильєва, а московський публіцист і літератор Сергій Смирнов став справжньою зорею телебачення, виступаючи з розповідями про фантастичні долі «гвинтиків» війни, які, пройшовши пекло боїв у Брестській фортеці, тортури полонів, концтаборів, а згодом — фільтрацію «рідних» тюрем, лісоповалів, залишались людьми незламного духу. Весь Радянський Союз сидів перед телеекранами, слухаючи розвідки Сергія Сергійовича з таким же неослабним інтересом, як через три десятиріччя по тому дивитиметься мелодраматичні пригоди латино-американської рабині Ізаури.

Увага до людей війни, забутих витязів, котрі пішли в небуття з високо піднятими головами, тих, що zostалися інвалідами наодинці зі своїми бідами, тих, що робили свою справу з сумлінням героїв, не думаючи і не дбаючи про якусь відплату чи нагороди — нарешті вихлюпнулася і на сторінки обласної преси. Молодий майор держбезпеки Іван Безуглий, історик за фахом, розкопав у потаємних «схронах» КДБ німецькі архіви про людей, які стали віч-на-віч з потужною розвідслужбою гестапо, якої у Вінниці було більше, ніж в якому-небудь столичному Парижі, бо тут будувалася, а потім діяла гітлерівська ставка «Вервольф», що в перекладі означає «перевертень». Івану Безуглому довелося ламати стереотипи «єдино правильних і єдино вірних» підходів до людей, які не значилися в партійних списках підпілля, а, отже, не мали, так би мовити, законної індульгенції на патріотизм, а якщо й дозволили собі щось у цьому плані, то це вважалося не дуже законним або дуже незаконним, це було під знаком питання, піддавалося сумніву, проходило слідство з підозрами і погрозами. Безуглий був активною, сердечною людиною, а списки його відкриттів заповнювалися все новими іменами, що додавало роботи партійній бюрократії обкому і райкомів, безпосередньому кадебістському начальству, яке більше шанувало «послушання і чиноподчинення», ніж пошук в супроводі постійних боїв за честь людини. Новий вітер у затхлих коридорах відомства, де правда, честь і совість зазнали небувалих принижень і катувань, сприймався як одна із можливих загроз спокійному життю. Особливо не подобалися начальству Івана Оксентійовича його виходи на Всесоюзний телеекран з чотирма серіями документального фільму «Об'єкт «Вервольф».

Чоловік виступав зі своїми поглядами на героїку війни і розповідав про героїв, які були не в партійних, а... гестапівських списках. Це неймовірно — з гестапівських списків зразу на Всесоюзний телеекран. Страшнуvато. Правда, не для Безуглого, хоча він був не скандальною, а доброю, контактною, архілояльною людиною і щиро не бажав ніяких неприємностей і клопотів своїм командирам. Найбільшою для них неприємністю ставала популярність майора, «не положена» йому за штатним розписом. До нього йшло більше народу, ніж до всього КДБ, разом узятого. Якому генералові це сподобається? Зрештою, такий рід занять відволікає підлеглого від прямих службових обов'язків. У 1962-му Іван Оксентійович збирає свої газетно-журнальні публікації в книгу «Таємниці «Вервольфу». В передмові до видання автор пише: «Хто воював, знає: на фронті одне — ти повернувся з госпіталю, старшина візьме тебе на патронне, котлове та інше утримання, писарі занесуть до списків, ти підеш в атаку поряд з товаришами, і буде достоту відомо, де ти підбив танка, де тебе знову поранило, де ти був «розсіяний частково чи частково знищений...», але і на фронті не завжди так.

Ще гірше там, за фронтом... Вирвався з оточення, утік з концтабору, голодний, обірваний, наодинці з совістю, шукав таких же, як сам. Знайшов! Потім черкне де-небудь в нічному бою куля, винесуть друзі мертвого. Хто він? Іван, ніби-то курський, жінку, говорив, Наталею звали, і все... Куди повідомити, кому?

І нема їм числа, таким, і всіх їх уже не знайдеш. А все одно серця рідних вимагають. І можливо, той один, що сьогодні знайшовся, це і є їхній батько.

Довго лежать у мене на столі ці листи. Від них нікуди не втечеш, від цих аркушів, вирваних з зошитів, від нерівних рядків, що розпливлися під сльозами. Вкладеш листа в конверт, заплющиш очі, а рядки знову не дають спокою...»

... Ну, якому начальникові КДБ сподобаються такі неслужбові розмірковування? Таке непродуктивне витрачання часу?

Скінчилося тим, що Іван Оксентійович змушений був піти «за власним бажанням».

Правда, на ту пору він уже став енциклопедією партизанського руху не тільки Вінниччини, а й України, з ним рахувалися всі історичні авторитети цієї теми. Безуглого призначили начальником обласного архівного управління.

В 1965-му, коли відзначалося 20-ліття Великої Вітчизняної, Іван Оксентійович ще був майором — щойно Всесоюзне телебачення демонструвало 4 серії його документального фільму. Для області це була велика подія. Принаймні, в цьому зв'язку партизани знову згадали свої молоді роки. Один з них — Віктор Опанасович Рибаченко був на ту пору першим секретарем Іллінецького райкому партії. Це дозволило йому відбудувати в Шабельнянському лісі поблизу Білок, у так званому Солов'їному яру, дві штабних партизанських землянки. Вперше за багато літ сюди приїхали колишні бойові побратими з усіх усяд. Я був тоді салагою журналістики — три роки в газетах, два — на радіо, партизанською тематикою опікувався в силу службових обов'язків і трохи з власної охоти — все життя любив читати, а по тому й писати — про подвиги і пригоди. Мене «акредитували» в головну групу свята до партизанського комбрига Анатолія Герасимовича Кондратюка. Скромний вродливий чоловік з красивою чорною бородою, до якого всі ще й досі зверталися за партизанським псевдонімом «Юра», умів підпорядковувати людей своєю стриманістю і увагою. При ньому не галасували, говорили стихшено, на реєстр нижче звичного. Командир бригади, що дислокувалася в Іллінецько-немирівсько-гайсинських лісах, розповсюджувала свою діяльність на добру половину області, об'єднуючи декілька тисяч чоловік, керував тепер невеликим заводиком з виготовлення гир та приладів для зважування.

Ми виїхали звечора двома машинами в напрямку Гайсина і залишилися там ночувати в партизанській сім'ї Льови Шварцштейна і його дружини Ганни. З нагоди приїзду дорогого командира і компанії були накриті столи. Льова жив у Гайсині, відав тут маслобойкою і вважався колгоспником села Карбівки, бо вона збудувала цю маслобойку в райцентрі, усі колгоспи возили туди ріпак, соняшникове насіння, «душили» з них олію. Карбівка мала з того великий зиск і називала Льову своїм колгоспним партизаном. Він і в загоні займався переважно господарськими справами, легкий на добре слово, уважливий і дотепний чоловік. В його хаті, видать, збиралися не вперше — панувала атмосфера виняткової приязні. І що мене найбільше вразило — після першої-другої чарки застілля не перейшло в пиятику, як це мало б бути за логікою звичних застоль та ще в партизанській компанії, а

стало душевним бальзамом для журналістів (тут були і ті, московські, що створювали «Об'єкт «Вервольф») — пішли спогади і тривали вони до глибокої ночі. Неофіційні, сердечні, про живих і мертвих. Їх ніхто не записував, але я вперше відчув мовби на дотик живу партизанію з її голодом, холодом, жахливим побутом, брудом, вошима і... героїкою. Вперше до мене дійшло, що Калашник — це не просто легенда. За столом Льови Шварцштейна його і називали просто Іваном, як реальну людину, яку бачили, з якою стрічались, з якою розмовляли. Тут я вперше почув навіть, що його вбив поліцай. Ну, достоту як плюгавий шляхтич Рутковський Кармелюка — засівши в хаті молодиці, до якої Калашник навідувався частенько і далеко не для патріотичної роботи. Потім, через роки, Безуглий мені скаже, що ця версія сумнівна. Якби те вбивство здійснив поліцай, то постріл з хати був би у груди, а Калашника убили пострілом у спину. Отже, хтось зі своїх з образи або — свій за завданням ворога.

— Але ж він до тієї молодиці того вечора ходив ніби-то зі своїм комісаром Василем Зенкіним?

— Аби ж то Зенкін був живий, то ми його про все розпитали б. Але Зенкіна теж нема. Аби була Ляля Ратушна, може, ми писали б іншу історію Вінницького підпілля, ніж пишуть сьогодні. Смерть Лялі теж загадкова. Убита через два дні після визволення Вінниці. Комусь з наших ця смерть була дуже потрібна, щось вона таке знала, що хтось не жив би спокійно, аби жила Ляля.

Мертві герої і символи оживали, наближалися впритул. Якщо я не міг говорити з ними, то задавати запитання міг і, передусім, собі самому. Хоча б про те, якими вони були, як жили, як воювали, любили, гнівались, про що думали і мріяли.

У Дашеві відкривали того дня меморіал загиблим у Великій Вітчизняній. Туди перенесли й могилу Івана Калашника. Вперше побачив його дружину — спрацьовану, випиту землею сільську жінку — поправила квіточку на могилі з тим відсутнім виразом обличчя, який уже звук, змирився зі смертю і набрав доконаного вигляду вічної скорботи.

Там, у лісах навколо Білок, в обережжях Солов'їного яру, між високими грабами і дубами мені показали декілька могилок. Стояли, пам'ятаю, біля однієї і друзі говорили з мимовільним піднесенням в голосах — Жора Золотий! Відчайдушний був молодик, зухвало хоробрий, а звідки він — ніхто не знає. Забулися! Комусь, мабуть, розповідав. Але хто запам'ятовував? Хто міг припустити, що такий життєлюб помре? Інші могли вмерти, а цей виплутувався з таких ситуацій, що загинути від дурної кулі, охороняючи партизанський табір, просто не мав права. А він візьми та й загинь саме отак, прозаїчно.

І взагалі прози у нашому повсякденні значно більше, ніж поезії. Велике і буденне мирно вживаються поряд. Визнавати цього не хочеться, особливо, коли ти молодий і довколишній світ для тебе ще пофарбований в малинові кольори романтики. Тобі важко повірити, що беззубий, синюват-цеглистий з обличчя дядько, в новому шевйотовому піжаку і старих кирзях з дитячим іменем Павка — це друг Жори Золотого, безстрашний розвідник партизанської бригади. Нині він — кормовозом у колгоспі. Вдосвіта запрягає своїх огирів у воза, кидає за спину косу і вила, їде туди, де конюшина, косить зелену масу, складає між полудрабками, а в селі, вертаючи назад, скидає навильник-другий тітці Марії чи Соломії — за півлітру. І то для нього найсолодша мить доби — пустити віжки, усістися серед запахущого зела, розгорнути пілочку з куснем хліба і кришкою сала, відкоркувати пляшку і

ковтнути з горла на повні груди. Хіба для цього «щастя» треба було так відчайдушно воювати й ризикувати собою щодня?

Але хто думав, що його щастя буде отаким? Може він і не думав про щастя чи нещастя — воював, як воювалось, бо захищати рідну землю було треба? Але у вільну хвилину чи при нагоді, все одно про майбутнє якось думалося.

Завше мене опосідають такі гризоти, коли стає жалко людей, хоча людям і не потрібна ця маленька жалість, бо вона їх не піднімає, а принижує. Але куди ти сам заховаєшся від своїх почуттів? Можливо тобі хочеться, щоб люди побачили цю твою жалість і оцінили її, як допомогу і співчуття. Але хіба вони потребують допомоги і саме такої?

Певна річ, я передаю тільки загальний стан своїх тодішніх почуттів, тільки їхню тінь, але вони запам'яталися, бо це була перша зустріч з партизанією, як окремим підрозділом війни, окремим явищем, що поставало до цього тільки в ореолах романтичної височини. Втім, я знайшов того дня ідеальну з усіх позицій людину, яка на все життя стала для мене зразком. Та людина сиділа на середині пагорбу, яким усі кудись піднімалися (уже й не пам'ятаю куди). Біла сорочка, солом'яний капелюх, землисте обличчя, спітніле чоло, важке дихання, добрі уважні очі. Ми зустрілися поглядами і я опутився поряд. Там сидів ще один чоловік — у білому халаті з валізкою на тугих блискучих замках — він подавав якісь таблетки землистому з добрими очима.

— Ви теж партизан? — запитав я, аби щось запитати.

— Авжеж. З першого дня.

— І з Юрою, і з Рибаченком, і з Калашником?

— І з Микитенком теж. Всім тут заправляв Микитенко, найголовніший організатор. Людина була рідкісна. Загинув, як герой. Німці його оточили з усіх боків, відстрілювався, поки міг, палив секретні документи, що були при ньому. А коли подумали, що він уже не має чим стріляти, що його можна взяти голими руками і налетіли табуном, то він висмикнув кільце з протитанкової гранати. Це було за Гайсином, у Кібличі. На тому місці стоїть пам'ятний камінь.

Мого нового знайомого звали Іван Сергійович Кальницький. Сам він був родом з Гранова Гайсинського району. У червні 41-го йому виповнилося рівно 18. Ніби спеціально підоспів для війни. Але вона котилася так навалю, а у військоматах було стільки роботи, що Іван до армії не потрапив — потрапив до партизанського загону і, поскільки відзначався точністю виконань та рідкісною винахідливістю, то сам Микитенко обрав його своїм особистим зв'язківцем з підпіллям Гайсина і Вінниці. Щоразу це були дуже ризиковані вилазки. І одна з них на все життя позначилась на здоров'ї Івана Кальницького.

Того разу він ходив з дорученням до Гайсинських лікарів, дуже затримався, заблукав, ночі йому не вистачило, щоб дістатись до партизанського загону. Коли стало розвіднятися, нарешті зорієнтувався і побачив, що знаходиться поблизу Гранівського хутора. У нього завше, як і належить зв'язковому, була напхваті явка у кожному селі. Позаяк удень та ще й білими снігами, щоб не волокти за собою сліду, партизанам ходити заборонялося, мусив переднювати у когось з надійних людей. Такою людиною в хуторі була багатодітна жінка Ганна Рогальська. Тільки-но вибрався на горище, тільки-но вгрівся і заснув, як Ганна почала будити:

— Іване! Вставай! Біда. Облава! Йдуть поліцаї з хати в хату.

Ну, що робити? Куди подітися? Бігти через городи, до лісу? Побачать — і його вб'ють, і Ганну, і трьох дітей. А в хаті куди сховатись? Ліжко, лежанка, купа нарубаних дров біля печі, на лаві рядком — свіжоспечені паляниці. Піч уже трохи остигла... А якщо — в піч? Затулу щільно не притискати... Горщик води вилити на черінь...

Ганна, зрозумівши його, дивилась нажаханими очима. Як можна? Не витримаєш?

— А що робити? Лий воду!

Вона метнулася в сіни — линула прямо з відра, аж пара шугнула снопом — ще встигли відчинити сінешні двері, щоб трохи вийшло паровиння. Іван взяв рушника, заліз у піч, Ганна подала горщика з водою, аби міг намочити рушника і втертися. Аж тут — гості до хати.

— Чого так тепло, хазяйко?

-Ой, з цим хлібом возилася. Можу дати вам свіженького з собою. Вдавсь непогано.

— Гостей з лісу не буває?

— Бог боронив. Не чути і не видно. Та й не до мене їм — купа дітей, а це — язики й очі.

— Ну, добре, добре. Пішли далі. Хлібину даєш?

— Беріте. Знадобиться при обіді або й так вкусите свіженького.

Поліцаї пішли, та коли Іван виліз з печі, Ганна тут же зомліла — обличчя його було землисто-чорне, червоні очі вилазили з орбіт, а в руках тримав мокрого пістолета — він був у задній кишені штанів і так припікав тіло, що патрони в обоймі самі могли вибухнути — Кальницький мусив вийняти пістолета і сунути в горщик з водою. Аби поліцаї відчинили затулу, то мабуть, і не стрельнув би — замekli патрони.

За роки війни на долю партизанського зв'язківця випало багато пригод, але ця була винятковою. Про неї ходили легенди. Хлопці наточували її ще й деталями про те, що облава знайшла на горищі яйця, заходилась смажити яєшню, випивати по чарці, з чого Кальницький відверто сміявся:

— За цей час я або спікся б, або застрелився. Кілька хвилин ледве витерпів. Все життя ходжу з хворими легенями. Комісія визнала непридатним до служби в армії. А коли де якась учта з обов'язковими хвилюваннями, то мусить бути десть поблизу лікар або медсестра. Здоро'в'я «заносить»...

Втім, війна на здоров'я уваги не звертала. Після визволення до армії не взяли, зате роботу дали тяжчу, ніж служба — головою колгоспу. Тяжчої і в мирний час не буває. Голову хворим вважати не прийнято — хоч з ніг падай, але своє діло роби, обов'язки виконуй.

З дня Перемоги 1965 року я маю перед очима приклад рідкісної мужності, терплячості, доброти і сили волі. У 1983-му писав про Кальницького нариса — став Героєм Соціалістичної Праці в селі Петрашівці Тульчинського району. Його всі любили ще й за те, що не стомлювався щедро сіяти добро:

— Зернинку кинеш — виросте колосом, а з колоса буде триста колосків і піде множитися, як трава. Добре було б засівати добром усю планету.

Він був дуже уважним до своїх партизанських побратимів. Кожному, без винятку, допомагав охоче, безжально вириваючи зі свого напруженого повсякдення стільки часу, скільки було треба, вивертав гаманця і кишеню, щоб поділитися останньою копійкою.

Кумиром його так і залишився на все життя Андрій Кирилович Микитенко. На його батьківщині в Теплику центр міста засаджувався трояндами, тисячами троянд -улюбленою

квіткою Кальницького. Своїм особистим коштом підтримував цей чарівний вогонь краси на честь героїчного командира.

Саме від Івана Сергійовича на мої романтичні уявлення про партизанство впала перша тінь реальності, саме він попросив Анатолія Герасимовича Кондратюка подарувати мені один примірник щоденників Микитенка, де він пише, як його ще в 1941-му, як організатора збройної боротьби проти фашистів в Шабельнянських лісах, викликали до Вінниці на засідання підпільного обкому партії і призначили секретарем, відповідальним за збройний опір по всій Вінниччині. А той обком, який прийшов на Вінниччину аж наприкінці 43-го року, намагався довести, що Микитенка, створених ним партизанських загонів, широкої мережі підпілля просто не було і партизанам ціною великих зусиль вдалося добитися, щоб Микитенка утвердили бодай в якості секретаря міжрайонного підпільного комітету, щоб його посмертно нагородили бодай орденом Леніна, хоча він цілком заслуговував бути Героєм Радянського Союзу.

Головний агроном Теплицького райземвідділу, а не який-небудь партійний функціонер, він не став чекати команди чи дозволу на патріотизм, а пішов проти ворога сам і повів за собою людей задовго до того, як там, нагорі, розгойдалися, отямили і аж у сорок третьому призначили на Вінницьку область секретаря підпільного обкому, який, прийшовши сюди, всіх, хто тут воював до нього, не захотів визнавати.

— Приблизно такою ж, — сказав мені І.С.Кальницький, — виявилася доля Анатолія Буко і Немирівського підпілля, яке мало бути дуже сильним, але загинуло ще в 42-му році.

Я сприймав цей висновок, як констатацію загального неблагополуччя в партизанській темі і ніколи не думав, що мине час і мене це зачепить якимось по-особливому.

Мужність і смерть

Моє знайомство з Немирівським підпіллям обмежувалось окремими публікаціями в районній та обласних газетах. Час від часу з'являлася в пресі фотокартка вродливого молодого офіцера з трьома кубиками на петлицях гімнастери. Прекрасне спокійне обличчя, добрі усмішливі очі, м'яка сталка уст, коротка зачіска особливої армійської охайності, що чимсь невловимо свідчила про твердість характеру і дисциплінованість. Писалося, що це старший лейтенант Анатолій Буко, організатор і керівник Немирівського підпілля.

Поряд з ним, як правило, друкували портрет ще одного старшого лейтенанта Леоніда Ведибіди. Цей запам'ятовувався не стільки тим, що був начальником штабу підпільної організації, як тим що служив старшим поліцаєм Немирівської поліції. Отже, щодня ходив лезом бритви, щодня ризикував бути схопленим, мусив виконувати ті накази і робити те, що було осоружним для його душі та ще й вдавати, що це осоружжя для нього — радість. Уважно розглядаючи його портрета, знаходив там риси живої схожості з Паулем Зільбертом, себто найзнаменитішим генієм партизанської розвідки у Великій Вітчизняній війні Миколою Кузнецовим, і навіть з Ріхардом Зорге.

Менш виразним і цікавим був для мене портрет секретаря партійної організації підпілля Олександра Євдокименка. Секретар парторганізації в моїх очах це, зазвичай, другорядна постать, покликана своєю суттю не мати власної думки, а доносити до людських вух чужу, активно підтримувати її і наполегливо домагатися виконання. Це, звичайно,

суб'єктивне, але мене виховувала Комуністична партія, яка постійно твердила, що найкращий секретар парторганізації той, котрий гаряче підтримує рішення всіх поставлених над ним органів, партійних конференцій, пленумів і з'їздів. Сумніватись, вагатися, а тим більше критикувати якусь постанову чи рішення було для комуніста гріхом і святотатством. Якщо ти й мав з цього приводу власні думки, то поведінкою справжнього комуніста мало бути утримання їх на налігачі глухого мовчання.

Постать секретаря парторганізації, обставлена умовностями партдисципліни, втрачає свою привабливість уже тому, що вона не органічна, не належить сама собі і ти завше мусиш вгадувати, де власне вона, а де — функціональний обов'язок. Принагідні ці розмірковування стосуються Олександра Євдокименка тільки в тій частині, де він — партфункціонер, але зовсім не стосуються його як людини. Правда, повоєнні функціонери, діючи за принципами соціалістичного реалізму — показувати комуніста не таким, як він є, а таким, як мав би бути — прикрасили портрет Олександра Давидовича за рахунок вигадки. Коли фашисти вішали його в центрі Немирова, Олександр Давидович звернувся до народу з останнім палким словом: «Бачу в деякого сльози на очах. Не плачте. Недовго цій фашистській наволочі панувати на нашій землі».

Коротенька ця промова свідчила про незламність духу, святу ненависть до фашистів, безмежну відданість Комуністичної партії і винятковий дух героїзму, адже промовляла людина з зашморгом на шиї. Все це гідне захоплення і найвищої поваги.

Але, на превеликий жаль, цього не було. Олександра Давидовича фашисти катували з таким нав'язаним натхненням і злобою, що перед смертю йому було важко навіть розтулити рота, а не те, що промовляти. Однак партійні декоратори від історії вирішили, що саме йому, а не комусь іншому з чотирьох страчених у Немирові на шибениці належить «надати слово». Ця ганебна фальсифікація — один з найяскравіших прикладів цинізму, брутального поводження з фактами і знущання над світлою пам'яттю і воістину героїчною смертю людини. Спроба зробити цю смерть ще трагічнішою перетворює її на ідіотський фарс партійних «ідеолухів», які не зупинялися ні перед чим у своєму прагненні утверджувати тотальну керівну роль комуністичної партії.

Насправді ж вийшло так, що слово перед стратою сказала звичайна жінка, бухгалтер Центроспілки, не партійний, а технічний секретар Немирівського підпілля Алла Оскарівна Брилінг. Втім, що — звичайна, це, мабуть, не так. Мужня і сильна, рідкісної витримки. В свою останню хвилину вона не плакала і не ридала. Правда, слова її були не героїчними, а буденно простими: «Прощайте, люди! Прощайте, товариші!» Але ж це за мить до смерті!!! За секунду до того як твій світ навіки погасне, коли пересічній людині властиво завити з відчаю. Але це пересічній. А ми говоримо про героїв.

В архівах мені вдалося розшукати фотознімок, на якому Алла Оскарівна Брилінг такого віку, як Анастасія Целіш (партизанська секретарка в гебітскомісаріаті) двадцяти трьох років, котру німці розстріляли наступного дня, після страти в Немирові 13 січня 1943 року. Алла Оскарівна там красуня з красунь! Ще нема тієї строгості, що на портреті війни, який друкують поряд з портретами Буко, Ведибіди і Євдокименка, де виразно проступає сила волі і незламного духу.

Ці чотири портрети на сторінках публікацій завше поруч. Без портрета з'являється тільки ім'я Михайла Марковича Улановського, п'ятого керівника організації, найстаршого (не смію

писати — найстарішого: на день страти йому було тільки 50) і найдосвідченішого серед підпільників — ще в громадянську він їв «цей хліб». Під час Великої Вітчизняної обрав собі сумирний труд шевця, що лабудас потихеньку чоботи, черевики, постолі і капці в приватній будочці — ця будочка й стане центральною явкою підпілля, такою жахливо небезпечною для фашистів, такою значною за розміром заподіяної шкоди, що Михайла Марковича порахували за потрібне скарати шибеницею. Є, правда, одне свідчення, що на страту до Немирова мали взяти Анатолія Буко, але він був так закатований, що не міг триматися на ногах — замість нього кинули до чорного фургона Михайла Марковича. І треба сказати, що свій хрест він проніс до кінця з гідністю героя. Але його фотокартки не вдалося ніде розшукати і по цей день.

Смерть чотирьох і досі сприймається як одна з найжахливіших сторінок Немирівського підпілля. Того дня, 13 січня 1943 року, народ зігнали до центра Немирова, вживши небачених засобів остороги, оточивши місто кількома рубежами охорони. Страдників привезли критою машиною під посиленням ескортом мотоциклістів.

Був страшенний мороз. Пара застигала на вустах. Ніхто не привів дітей. Народ стояв мовчки і безгучно. Всі з великим подивом сприйняли в одному ряду з Євдокименком, Брилінг і Улановським старшого поліцейя Леоніда Ведибіду. Ніхто й гадки не мав, що він не ворог, а навіть герой. Подумали, що прокрався або чимсь не вгодив німцям і повісили чоловіка разом з партизанами. Найтяжча смерть — умерти за народ, який радіє з твоєї смерті.

Наступного дня у Вінниці були розстріляні ще дванадцятьох: Анатолій Антонович Буко, Петро Михайлович Карпенко, Олександр Захарович Коваленко, Антон Павлович Козачинський, Анастасія Сергіївна Целіш, Трохим Олександрович Ляшенко, Олексій Харитонович Тур, Іван Олексійович Хоменко, Анатолій Романович Муха, Володимир Іванович Словацький, Микола Євдокимович Новиков, Павло Радіонович Мегера-Черниш. Вісьмох — Василя Романовича Муху, Григорія Гордійовича Калайду, Юрія Гнатовича Андрійченка, Григорія Васильовича Саєнка, Петра Олександровича Хоменка, Степана Трохимовича Романенка, Павла Купріяновича Кирилка і Григорія Олександровича Думанського відправили в Дахау. Хоменку і Мусі вдалося вернутися живими.

Говорецького Франца Мартиновича, Ковальчука Миколу Петровича, Кузьменка Пилипа Герасимовича, Кропив'янського Петра Васильовича, Савченка Івана Павловича, Хоменка Степана, Соловійова Петра посадили в Бердичівську пересильну тюрму, з якої їм вдалося вирватись.

Добре погріла руки на знищенні Немирівського підпілля місцева поліція на чолі з її начальником Денисюком. Їй випало чотири «Дубових хрести» і сто тисяч карбованців премії. Денисюк відзначився особливо — преміювали ще й путівкою до Німеччини і правом на проживання в сонячному фатерлянді.

Єдина втіха, що ті нагороди і гроші були поліцейям не дуже милими — через 20 днів після страти Буко і його соратників капітулювало тристатисячне військо Паулюса під Сталінградом — війна набула іншого вигляду. Зашмаркані, зарослі, як звірина, закутані в онучі, ганчір'я і вишивані рушники «доблесні німецькі лицарі» йшли тисячами під конвоєм тепер уже наших трьох-чотирьох верхівців. На парад ганьби, що відбувся на московських вулицях.

Як починалося підпілля?

Сльотавої і холодної осені сорок першого року мама вийшли вночі провідати сушарню, яку ми тримали над ставом, метрів за сімдесят від хати, щоб не заволокіало двору димом, коли в'яляться сливи. Сушарня працювала день і ніч, інколи старі пеньки, призначені диміти, раптом спалахували, займалися полум'ям і тоді горіли ліщинові «клавіші», пригорали сливи. Перед піччю сушарні викопувалась яма зі сходами, зверху її, зазвичай, накривали дерев'яними лагами, на них стелили якусь фанеру, бляху, найчастіше — різне хлам'я з обов'язковим плащем чи брезентом, щоб у разі дощу не намокали пеньки.

Якщо був у дворі господар, то він і ночував там «керувати вогнем», якщо — ні, то комусь доводилося два-три рази на ніч вставати і провідувати. Сушарню пильнували від пожеж і замокання.

Тієї ночі мама застали в сушарні непроханого гостя. Весь обірваний, в самому цундрі. Тільки черевики — солдатські. Великі, не на його ногу. В глині і болоті. Важкі, певне, як гирі. Простоволосий, білявий, очі заплющені, лице в струпах. Мама приволокли його — хлопець не міг прокинутись і був — з усього видно — хворий: лице пашіло, руки теж гарячі, а губи червоні, як жар.

— Куди ти його? — запитали бабуня. — Якщо прийде Онисько, то й нас усіх постріляє. (Онисько — вчорашній найпалкіший оптиміст колективізації і колгоспу, був у селі старшим поліцаєм).

— Заволочу на горище в сіно — там тепло. Знайшла у сушарні — забився під брезент і заснув. Певне, з оточенців?

Оточенці тоді ходили табунами — голодні, вимучені, з таким однак виглядом, наче всім щось винні. Люди, особливо самотні жінки і бабки, приймали їх охоче, перевдягали в цивільне, багато з них поставали приймаками, нажили собі дітей, дочекалися потім березня 1944-го і знову пішли в армію. Дехто по тому навіть вернувся, та, переважно, вони збагатили війну сиротами. Хто зостався живий, вернувся до першої сім'ї, а в других сім'ях діти росли самі. Рідко який батько через роки навідувався подивитись на них.

Наш Петя залишатися в оточенні, а тим більше у приймах, наміру не мав. Він оклигав за тиждень. Після того, як бабуня зварили йому дві курки і зробили під них лапшу на яйцях. Через тих курей і лапшу я й запам'ятав Петю. Лапша була така смаковита, що в мене губа одвисала і слина текла — бач, як цьому чужому везе! Я теж таку лапшу їв би щодня. Тільки пізніше до мене дійшло, чого бабуня так догоджали Петрові і так старались — хотіли, щоб він швидше став на ноги і пішов собі далі, бо хоча й шкода таку славно дитину, та онуків шкода ще більше.

— А очі в нього, як льо-о-он, — казали бабуня. — А руки, як мотузочки — геть з них хвороба випила тіло. А струпи від того, що їх там, у Райгороді, тримали без їжі і накриття, під дощами, прямо в болоті — навіть соломи не привозили. Коровам у колгоспі підстеляють, а тут людям — нічого. І що собі та німота думає? Як вона буде хазяювати? Чи надовго вона прийшла?

Петя сукав кулаки з таким гнівом, що вони жовкли на кісточках і його сині очі темніли.

— Виб'ємо, бабуню! Спам'ятаєте моє слово — до ноги виб'ємо. Він, сволота, ще заплаче кривавими слізьми?

— Як ти його, дитино, виб'єш, коли в нього машини, мотоцикли, навіть коні такі, як танки? А ви всі — босі та обдерті. Ні одної зірки не видно на літачках у небі — тільки хрести. І де вони поділись? Невже всіх позбивав?

— Бабуню! Не балакайте так, бо цим ви німцям помагаєте! — Петя мав незламний дух і не хотів чути й слова похвали ворогові.

— Не німця я, дитино, а тебе лічу. Від німця я ховаю курку і яйце — з собакою не знайдеш. Але болить мене те, що ви так далеко і так швидко пустили до нашої хати таку страшну біду.

Село Ометинці велике, глухе — до Немирова 25 кілометрів, до Іллінець — 20, до Ситковець, де у війну був райцентр — 12. Бездоріжжя, багнюка, кінець світу. А доїхав німець і сюди. Зразу свою владу поставив. Так добре трималась радянська влада, а як тільки німці у село — зразу: і поліція, і староста, і голова колгоспу — від їхнього «райкому». Це я все виливаю на папір бабунині скорботи. Не одного Петю вони врятували. Хата залишилась без ніякої чоловічої одежі — хоч посвищи. Курей передушили за ту осінь — тільки на розплід і залишилось. Але з кожного вони взяли «плату», дорікнувши віч-на-віч: «Як це ви пустили до нашої хати таку страшну біду?»

Втім, що ми тоді бачили в глухому селі? А ось що бачили в Немирові, який на центральній магістралі?

Спогади Юлії Федорівни Гончарової-Гогіташвілі

— Я — немирівчанка. В 1941-му, коли розпочалася війна, так склалися обставини, що наша сім'я залишилася на окупованій території...

Ми (маю на увазі себе та своїх друзів) — Олену і Валю Сударенко, Тіну Боярову, Любу Тодощенко, Катерину Лисоволик (Крупська) — всю свою енергію перенесли на допомогу військовополоненим — і в школі, і дома, виховані були у високому патріотичному дусі і готові були зробити все, тільки б не бачити, як чужаки-вороги ходять нашою землею.

Спочатку, коли оточенців вели невеликими партіями, допомогти їм було неважко. Привал робили майже на околиці Немирова (з боку Вінниці), біля млина, на галявині, яку ми називали Оболюня, де була криниця (є й зараз). Як тільки колона зупинялась, з будинків виходили люди, виносили продукти, хто що міг, давали конвою, щоб був добрішим до полонених. Потім відходили на край «Оболоні», на дорогу, і стояли, поки полонених не відводили. Німці поводитись дуже самовпевнено, їм і на думку не спадало, що люди стоять не для того, щоб на них дивитись.

В цей час намагались врятувати кого вдасться. Говориш полоненим: «Хто може — ховайтесь за нами!» Тоді полонений сідав на землю і поправляв обмотки чи взуття (якщо воно було), а сам, не встаючи, пересувався до нас, спиною вперед. Ми потроху розступались (хтось робив вигляд, що йде — якийсь рух повинен був бути) і в цей час заступали полоненого. Коли він був уже за нашими спинами, то все спрощувалось — повз у бур'ян, зарості кущів, далі — в двір Олени Сударенко і там — за сарай і сидів до вечора. Перевдягали і проводжали берегом ставка до мосту, що напроти польського кладовища, а там через Лукашівку (тепер — продовження вулиці Леніна), показували дорогу на Кірово, Криківці і т.д. Старались орієнтувати на далекі села, куди німці в ту пору навідувались рідко, а в селі Криківцях жила рідна сестра моєї матері.

Так було доти, поки наші бились ще біля села Підвисокого Кіровоградської області. Потім, коли вони вже були повністю оточені і пішли великі колони полонених, підійти до них стало майже неможливо. Ми тоді здалеку, з гірки, що над дорогою, кидали шматки хліба, в'язки тютюну в колону. Порушувався порядок, німці били полонених, стріляли по нас. Але ми падали в траву, за кущі і кулі тільки свистіли над головами, збиваючи листя з кущів і дерев. Інколи вдавалося закинути клунок з їжею в кузов з пораненими, але для цього треба бути йти прямо на машину, не доходячи до неї, кинути і — зразу вбік. Мені тільки раз вдалося так зробити та й то уже тоді, коли навчилися психологічно вгадувати, який конвой веде колону. За найменший безлад німці били гумовими палицями і полонених і нас. Знесилених пристрілювали зразу біля виходу з Немирова в Липках. Ми їх ховали там же, під липами.

Йшли за колоною до села Гуньки, там інші люди виходили. І так аж до Вінниці. Після війни останки розстріляних перепоховані і покоються у братській могилі Немирова, де їм поставлено пам'ятник.

Нікому було тоді сказати, що ще п'ятьох чоловік ми поховали в братській могилі на кладовищі, від якого недалеко цегельний завод.

Щоб допомогти полоненим, група жінок і моя мати, Гончарова Анастасія Леонтіївна, пішли до голови управи просити, щоб дозволили годувати полонених на привалі, який був на полі біля села Гиренки. Якось дозволили. Передали цю звістку в села і почалось — везли в бочках, несли у відрах на коромислі, в ящиках та тачках, як тільки могли. На полі встановили бочки, куди зливали рідку їжу, а в жолоби, з яких напували коней, складали шматки хліба та варену картоплю. Складали їжу в порядку черги і зразу відходили на край поля. Німці з гумовими палицями в руках та автоматами на грудях сліdkували за порядком. Так само в порядку черги підходили полонені і брали їжу: хто в казанок, хто в пілотку, а хто і в полу гімнастерки. Картина страшна, до цього часу клубок підходить до горла, як згадаю. І в таких умовах старались врятувати, кого вдасться. Для цього полоненим треба було порушити порядок черги — тоді увесь конвой біг до того місця, а в цей час одному-двом вдавалося сховатись у натовпі. Або жінки «впізнавали своїх», кидалися з криком «синочок», «чоловік», «брат» і відводили.

Особливо офіцерів потрібно було рятувати, їх зовсім не годували, навіть на привалі.

Так було приблизно до половини листопада 1941-го року і лише в кінці листопада з'явилась ще одна, остання колона полонених. Було дуже холодно, дощ зі снігом, болото непролазне. За колоною на кількох возах везли знесилених і охлялих. Біля виїзду з Немирова, в Липках, їх почали знімати з возів та складати рядами біля краю дороги (в самому місті не розстрілювали). Це побачила наша сусідка Хринюк Валентина Макарівна, яка йшла від родичів зі Штилівки (тепер вулиця Маяковського). Вона влетіла до нашої хати з криком: «Зараз полонених будуть розстрілювати!» і погнала назад, а ми з матір'ю — за нею (я встигла тільки вхопити хустку і галоші на босі ноги). Ще дорогою хтось до нас приєднався і ми «врізались» між конвоем та полоненими, що лежали покотом.

Що було — словами важко передати. Плакали, кричали, повзали в грязюці, хапаючись за дула автоматів, просили віддати під розписку, що потім повернемо у табір, і багато іншого. Конвой не чекав такого, розгубився. На щастя, німці були старшого віку. Хринюк встигла притягнути голову управи. Він погодився, що це все одно смертники і нам їх віддали.

Також плачучи, але вже мовчки, стали перетягувати їх назад на вози. Полонені нічого не казали — не могли, тільки дивились на нас так, що серце розривалось на шматки. Нам дозволили влаштувати їх у колишню контору лісництва (кінець вулиці Шевченка), що пустувала. Було їх 26-28. Клали на підлогу, підстеливши соломю. В конторі умістилося 14 чоловік. Решту поклали в лікарню, але головний лікар (справжній німецький прихвостень) розмістив їх в дизентерійному відділенні. Нас туди не пустили, допомогти їм ми не могли. Першого ж дня як їх розмістили, моя мати і Палагнюк пішли по хатах збирати білизну, щоб перевдягнути полонених. Все, що було на них, зняли і варили в котлі. Змастили їм виразки, опрілості, натерті ноги, обстригли волосся. Поїли грушевим та іншими відварами, і лише через тиждень вони вже могли потроху їсти рідкі супи.

Так і виходжували. Помер тільки один, а в лікарні — майже всі. По мірі одужування розходились наші підопічні по селах. Врятованих полонених ми знали тільки за іменами. Нікому й на думку не спало перепитати їхні прізвища, хто вони і звідки. Врятували і раді були, бо не знали, що нас самих ще чекає попереду.

Повернення Буко

Гортаю пожовклі сторінки архівних матеріалів і, знаючи, що Немирівське підпілля майже на сто відсотків (особливо попервах) було сформоване з військопополонених і оточенців, не можу не перейнятися глибокою повагою до жінок. Виходить, що без їхньої активної роботи цього підпілля могло б і не бути. Підкладаючи себе, ризикуючи здоров'ям і життям, вони рятували офіцерів і солдатів не тільки зі співчуття до того стану, в якому опинилися вчорашні воїни, а й з надії, що, очунявши, вони таки виконають свою чоловічу місію оборони від ворога. Ніхто цих високих слів не говорив, але це само собою розумілося. Молода немирівчанка Олена Вітлова пише в своєму свідченні, що, вертаючись одного дня додому через Мухівецьку Дубину, вона несподівано наткнулася на групу червоноармійців і командирів, які копали в землі сховище і складали туди зброю, патрони, радіопередавач, друкарську машинку. Цей відступ супроводжувався постійними атаками авіації і німецьких диверсійних груп. Нерви у відступаючих напружені до краю і раптом — в такий відповідальний момент — ця дівчина. Подумали, що шпигунка, схопились за зброю — розстріляти. Тоді суд був швидким.

Але білявий лейтенант, старший у тій групі, втрутився рішуче, щось, видно, побачивши у ній таке, що викликало довіру.

— Запам'ятай це місце. Коли у Немирові буде підпілля, ми тебе знайдемо і ти покажеш нам його.

І ось через Немирів пішли перші колони полонених — страшні своєю агітаційною суттю.

— Уявіть собі картину, — розповідав мені колишній директор Немирівського Будинку відпочинку, великий страдник війни, якого двічі розстрілювали німці в скорботних єврейських юрмищах, гнаних на смерть, Михайло Наумович Мостовий. — Йде дорогою дивізія, розтягнута у довжину кілометра на півтора, попереду — полковник з трьома шпалами на петлицях, на грудях — три ордени. А супроводжують дивізію 5-6 автоматників на велосипедах, граючи собі щось веселеньке на губних дримбах. Кров застигала в жилах від страху.

«Що можеш зробити ти, беззбройний, не навчений, проти тієї сили, яка вп'ятьох веде у

рабство цілі дивізії навчених, обмундированих, міцних і здорових?» — так думала переважна більшість тих, хто цю ганьбу бачив. Могло заціпити не тільки цивільному дядькові, а й професійному вояці. Адже ще тільки вчора чи позавчора на всіх перехрестях рідну армію славили, як непереможну, легендарну, найсильнішу в світі і ось тобі — на: через півтора місяця після початку війни п'ять німців на велосипедах гонять, куди їм треба, дивізії «непереможних і найсильніших», а ті покірними отарами ідуть та йдуть. Майже щодень. Головне і найстрашніше полягало в тому, що німці справді не боялися цієї маси полонених. На привалах, де виставлялися бочки з різним варевом і хлібом від місцевого населення, вони ходили з палицями в руках, орудуючи ними як в отарі нерозумних овець. І полонені, так само, як вівці, не звертали уваги на удари — тільки б до корита.

Мені тяжко писати ці слова навіть з відстані шістдесяти років від того часу, але ж це правда, про яку мало хто говорив. Відпрацьованим матеріалом вважали вчорашніх червоноармійців, які пройшли школу німецького полону, і самі гітлерівці, безбоязно і беззастережно віддаючи полонених мало не кожному, хто кидався до них з криком «чоловік», «брат», «батько», а якщо в тебе була ще і якась «липа», що підтверджувала це офіційно, то й поготів.

В Олені Вітлової вийшло так, що не її розшукував той лейтенант, якого вона зустріла в Муховецькій Дубині, а вона сама випадково побачила його — і вже не таким рішучим і впевненим.

Немирів німці взяли уже 21 липня, а перша повінь полонених потекла його центром за два тижні по тому. На наших солдатів — нещасних, хворих, обдертих, приречених сходилися дивитись зі співчуттям і відчаєм. Олена Вітлова, побачивши того, хто врятував її в Муховецькій Дубині від розстрілу, кинулася до нього в обійми і стала плакати, що це чоловік. Німці, повіривши, відпустили.

Врятований Оленою Вітловою офіцер, виявився Шаховим Василем Івановичем, політпрацівником, дуже енергійною і діяльною людиною. Він назвався, оклигавши, представником обкому партії. Анатолій Буко вернувся у ті ж дні. Правда, не в колоні полонених, а своїм ходом. Дружина його, немирівчанка Ніна Минівна згадувала: «Приблизно 14 серпня Анатолій прийшов у Немирів. Не сам. З ним — 15 товаришів. Майже всі — командний склад.

В першу чергу зайнялися лікуванням ран. Помили всіх, у сусідів позичили одяг, спільно нагодували. А потім стали міркувати над тим, де взяти документи...»

Звідси й починаються ті колізії і загадки, що мають бути сюжетом цієї повісті.

До 21 липня, тобто до початку окупації було ясно, хто чужий, а хто свій, де друг, а де ворог. Скажімо, Юля Кіцман, однокласниця, з якою йшли з першого по десятий — найближча подруга і її двоюрідний брат, що виявився класом попереду — Олександр або просто Шурик Кіцман, таємно і безнадійно закоханий в Ніну — надійний і відданий друг; батько Юлії — Федір Олександрович Кіцман — кращий пекар Немирова, єдиний на весь район стахановець, нагороджений... персональною радіоточкою, що було тоді і дивом і великою честю. Дядько Федір — найкраща і найдобріша в світі людина, друг і порадник сім'ї Назаренків (Назаренко — дівоче прізвище Ніни Буко).

Але прийшли німці і виявилось, що він — фольксдойч, тобто, якщо не повноцінний німець, то все одно — німецька народність, представник вищої раси в наших краях. В принципі, всі

знали, що він німець, та кому це було цікаво? Немирів — взагалі таке утворення, що в ньому з давніх-давен спокійно уживалися чотири національні групи: українці, поляки, німці, євреї. Тут не заважали одне одному православна церква й монастир, костюл, кірха, дві синагоги. Навіть радянська влада в ім'я миру, спокою і злагоди не хотіла мобілізувати своїх безбожників на їхню руйнацію. Твоя національність ніким не осуджувалась і не заперечувалась — живи собі спокійно, ким би ти не народився.

І ось раптом Федора Олександровича Кіцмана призначають Немирівським бургомістром, начальником управи. Бо він — фольксдойч! І невідомо, чи упирався чоловік чи не впирався. Зрештою, факт є фактом. Він тепер найголовніший господар Немирова — мер міста. І хто його зна, як це сприймати. І хто його зна, як сприймати нову владу взагалі? Надовго вона, чи на один день?

А що як назавжди? З усього видно, а особливо з тієї могутньої сили, яка, мов трісочку, зламала опір Червоної Армії, що це питання непросте. І хоча тим молодим командирам, які вернулися додому з поразкою і гірким настроєм, навіть сумніватися, а тим паче говорити на цю тему було заборонено самим змістом професії, реальність така, що треба відверто відповідати на всі запитання. І якщо не вголос, то подумки — обов'язково.

Сьогодні ми знаємо, як вони відповіли. І з приводу їхнього патріотизму, їхньої жертвовності вже сказано багато слів. Та все одно треба мати особливу силу духу, особливий настрій на супертерпіння або й смерть, щоб в ім'я майбутньої перемоги піти на будь-яке приниження.

— Ми з Ніною Буко, — розповідає Ольга Гнатівна Дорошенко, — одного й того ж, 1920 року народження. Жили на одній вулиці, росли разом, вчилися в одному й тому ж класі, далекі родичі. Вона була красуня, розумниця, чудово співала. Коли в школі ставили «Бориса Годунова», то вона, звичайно, була в головній жіночій ролі Марини Мнішек. Чудово навчалася, легко вступила до Вінницького педінституту. Ну, звичайно, зустрівши її, Анатолій Буко, закохався з першого погляду. Та й він був такий красень, що очей не відведеш. У них все було романтичним. Буко — лєнінградець. Свій шлюб поїхали реєструвати до Ленінграда. Я у них на весіллі не була, але Анатолій бував у нас дома в серпні сорокового року під час моїх і братових канікул — щасливий, дуже гарний — вони з Ніною були ідеальною гармонійною парою. Ніби створені одне для одного. Всі говорили, що в них мають бути вродливі діти. Так воно по тому й сталося.

Я скінчила філологічний факультет Одеського університету в червні 1941 року, в переддень війни, а мій брат Володимир — військову академію імені Дзержинського 15 травня, тобто за місяць до початку війни. Отже, в сороковому році у нас були останні канікули. Курсант академії і молодий командир мали, таким чином, про що розмовляти, дуже багато дискутували. Анатолій Буко був мовби влитий у військову форму, вона йому пасувала винятково. Вроджений армієць.

Я сподівалася, що канікули 41-го року, перед школою, теж будуть світлими і радісними. Але дипломів на руки не видали, за дипломом я мала їхати на місце робочого призначення в Кіровоградську область, а поскільки ще було трохи часу, вирішила податися до батька й матері у Немирів. Але війна розвивалася так блискавично, що, коли я з'явилася дома, там уже були німці. Через деякий час у центрі міста віч-на-віч стрілася з Анатолієм Буко і буквально задерев'яніла, побачивши його в цивільному, з жовто-блакитною перев'яззю на руці. Він зрозумів, од чого цей шок, подивився мені в очі

безбоязно — у нього був саме такий, відверто-безбоязний відкритий погляд — і сказав:
— Не дивуйтеся! Так треба!

... Уявіть собі, як йому було носити таку форму. Але ж він знав, на що йде. Не можна було на груди почепити вивіску: «Не вірте очам своїм, я — не зрадник, я змушений піти в підпілля, щоб ударити по фашизмові тоді, коли настане час».

* * *

Втім, це я уже пишу з поправками на доскіпливе жлобство повоєнної партійної буржуазії, яка вимагала від підпілля таких звітних документів, котрі не могли навіть близько в'язатися зі специфікою конспірації. Тим часом, — Буко виявився талановитим майстром цієї роботи — він не залишив про свою діяльність жодного папірця. Він робив свою справу тихо і послідовно з завидним командирським умінням намічати конкретну мету, строк і предметний спосіб контролю за виконанням. За рік від серпня 41-го до серпня 42-го років він зумів, ніде не засвітившись, створити 14-й партизанський загін, те дітище, той бойовий підрозділ, який можна було виводити в ліс. В цьому відчувається потужна самодисципліна і цілковита відсутність амбіцій — йому не треба було висуватись, бо надто велика ціна справи, яку тримав у руках. Навіть на останньому етапі, коли його найближчі помічники Петро Карпенко і Олександр Коваленко (за свідченням їхньої бойової соратниці Софії Файденко) день і ніч робили партизанські посвідчення і клеїли на них фотокартки, він не поспішив нікому, поки ті ще не в лісі, поки досяжні для стукачів і нишпорок гестапо, вручити цього документа. І правильно зробив.

Дивуюся глупоті запитань тих, хто гостро докоряв Ніні Буко після смерті її чоловіка за те, що була учасником «Просвіти» — цього з позицій партійно-бюрократичного режиму «кримінального утворення», за участь в якому після війни судили і саджали в тюрми. Та будь-який конспіратор, тим паче з жовто-блакитною службовою пов'язкою на руці, якщо в нього нормальна логіка і невисохлі мізки, обов'язково послав би туди свою дружину, адже це було б навіть підозрілим — чому вона з її хистом до пісні, акторства, з її українською філологічною освітою уникає «Просвіти»? Буко особисто не з'являвся на просвітницькі заходи, щоб не передати куті меду, бо це було б нелогічним: росіянин, вчорашній командир Радянської армії, ленинградець. Чому він раптом серед просвіти?

Він був дуже розумним, щоб не подумати про це. Це була тактика — хай дружина ходить, якщо їй подобається. Аби пішов сам, то зразу могла виникнути підозра: для чого йому такий хід? Він що — не має чого робити? Чи може хоче щось приховати?

Це зараз, сидючи за столом, на якому є їсти й пити, серед людей, які тобі нічим не загрожують, ходячи вулицями, де нема патрулів і комендатської години, легко судити і розмірковувати про той час. А їм же треба було в ньому жити, заробляти на хліб собі, дружині, доньці, яка народилася тільки 20 травня, тещі, думати про друзів, які прийшли з ним, і не забути Батьківщину, яка гинула на очах, але яку він любив безмежно.

Перечитуючи документи тієї пори, які в переважній своїй більшості засвідчують, що підпільна боротьба проти німця почалася у Немирові зразу ж, у серпні 1941 року, не можу у це повірити. Ви тільки подумайте — ситі, здорові, самовпевнені, чудово озброєні колони чужаків з реготом і співами йдуть на схід, а паралельно з ними — деморалізовані, задріпані, покірні, перелякані — колони своїх. Переможне радіо волає на всю силу, які міста падають одне за одним, які території лягають до ніг третього рейху. За перші два

тижні війни під Мінськом німці взяли в полон 288 тисяч солдат і офіцерів, під Смоленськом і Оршею 300 тисяч, у липні-вересні біля Підвисокого і Києва — 655 тисяч. Іншими словами майже два з половиною мільйони людей, розмір населення трьох прибалтійських держав. Ця інформація чавила на свідомість. Більше того, вони, ті, що вернулися, щоб стати Немирівським підпіллям, самі були учасниками ганьби і трагедії армії, деякі навіть ішли в колонах під супроводом символічних конвоїв — це теж не додавало ентузіазму і сили духу. Що ж тоді їх тримало? Що об'єднувало і піднімало з колін?

І тут треба відверто сказати, що йдеться не про всіх. Йдеться про кращих із кращих. По суті, про героїв.

Ніна Буко пише, що з Анатолієм 14 серпня прийшло до хати на Штилівку 15. Ну, а лишилося поруч тільки троє — Петро Карпенко, Олександр Коваленко і Антон Козачинський. Це, власне, і був перший осередок підпілля. Фронтові друзі, обпалені вогнем війни. Теща і дружина Буко відшукали їм квартиру поблизу, через голову управи, бургомістра-фольксдойча Федора Кіцмана дістали паспорти і знайшли роботу. Буко — охоронець банку, вони троє — охороняти спиртзавод, слухати і дивитися. Вони були обачними, але їх, очевидно, не здивувало, що сам бургомістр займався їхніми паспортами і роботою, незважаючи на те, що вони — вчорашні офіцери. Окупаційна влада червоних офіцерів не боялася — вони поводитись сумирно.

Правда, це не означало, що вони вже переможені. Треба було вибрати серед них кращих із кращих, твердих і нездоланих. Жаль, що ні Буко, ні Коваленко, ні Козачинський, ні Карпенко не залишили нам і слова спогадів, але у нас є спогади лейтенанта Пилипа Кузьменка, якому пощастило вижити і які можуть слугувати свідченням стану духу і совісті тих, що зачинили Немирівське підпілля.

«Одісея» Пилипа Кузьменка

Я, Пилип Герасимович Кузьменко, народився 9 серпня 1914 року в селі Хвостівцях Немирівського району. Батьки померли: мати, коли мені було 5 років; батько — в 1935-му. Закінчив агроіндустріальний технікум в Куп'янську Харківської області. Працював на полях науково-дослідного інституту сільського господарства, заочно навчався там, але після другого курсу мене забрали до армії. Звідки я в 38-му році за своїм палким бажанням був відряджений навчатися до Ростовського артилерійського училища, яке закінчив достроково за півтора року і був атестований, як лейтенант першого ступеню. Воював у Фінляндії, брав участь в поході на Буковину. Член ВКП (б). Війна застала на Західному кордоні — річка Сан. Потім були міста Залуж, Самбір, Галич, Гусятин, Сатанів, Ново- і Старо-Костянтинів, Хмільник, Липовець, Балабанівка, Лукашівка, Христинівка, Вишнопіль, Каменеччя і нарешті — Підвисоке Кіровоградської області. Саме тут, біля Каменеччя і Підвисокого з 31-го липня по 8 серпня 1941 року тримала оборону 6-та армія, до якої входила і моя 72-га гірсько-стрілецька дивізія. Не дочекавшись підкріплення, армія 6 серпня, прикрита механізованими частинами 12-ї армії, почала відступати на Кіровоград. Але о 10-й ранку колону зупинила розвідка з донесенням про те, що ворог уже перекрив дорогу на річці Синюха. Це називалось оточенням.

Наприкінці дня вище командування вирішило знищити зайвий вантаж, перереорганізувати всі частини в піхотні полки і кінні ескадрони, форсувати Синюху і вийти з оточення біля

села Михайлове. Піхота мала рушити о 10-й вечора, кіннота — о 12-й ночі. Але ми не дочекались команди, бо як тільки піхота рушила, розпочався ураганний кулеметний і автоматний шквал, і ніщо живе не могло залишитися в ньому живим. Всі ми опинилися після цього в лісі, що зветься Зеленою Брамою, та коли розвіднілось, людей було так мало, що якийсь майор-прикордонник уже не міг організувати з ними прориву на Нерубайку, як того хотілося. Вийшла тільки гнівно-люта перестрілка, після якої на нас з усіх боків полізли танки. Рештки нашої «штурмової групи», відстрілюючись, відступили до лісу західніше села Підвисокого. Тут, серед безтмяного натовпу, під жахливим вогнем гармат і мінометів, знайшлася група командирів, яка вирішила, що можна врятуватись, якщо вночі проб'ємося в тил ворога на село Нерубайку, що за 10 кілометрів на північ від Підвисокого. Але тут зв'язалась нестерпна стрілянина, злива осколків і куль. Аби ми стали чекати темряви, то ні з ким було б виходити з лісу. Ми пішли зразу ж, прямо через поле, по тому — ярами. Справжнє пекло! З усіх боків — танки, бахаючи гарматами, а навстріч — мотоциклісти з автоматниками. Буквально грудьми прорізаючи цей вогонь, кілька десятків вершників широким галопом проскочили через горб на село Матвіївку, потім — ярами в ліс села Нерубайки. Тут — збір для підготовки прориву.

Об 11-й ночі я зі своїм коноводом Теньгаєвим і ще двома вершниками об'їхали ліс і з північної околиці проскочили поле, знайшли лінію телефонного зв'язку і перерізали її. В цей час наші пішли в атаку — ура! ура!, але й німці підняли тривогу. Поле бою освітілося ракетами, стало біло, як удень, але я зі своїми розвідниками буквально перед носом, метрів за 40-50, побачив німецьку артбатарею, яка вела вогонь. Ми опинилися в безвиході: мимо нас на наші позиції наступає ворог, позаду — він теж, попереду — батарея. Чути як перемовляються пошепки їхні патрулі.

Ми вирішили відпустити коней — хай біжать, куди хочуть і хай їх ловлять патрулі. Я піднявся на весь ріст біля куща, щоб роздивитися довкола, але в цю мить спалахнула ракета і вдарили автомати. Мене дістало. Прямо в кістку підколінного суглоба лівої ноги. Механічно зиркнув на годинника — рівно друга ночі. Отже, все!?

Проте розвідники роззули мене, наклали жгут з рушника і ми почали відповзати до села — туди залишилось буквально 80 метрів (через 5 місяців я це виміряв точно). Поповзли знову вздовж канами, але через 20 метрів повзти стало неможливо — безперервно строчить «Колт», а зняти його не виходить: будь-який наш постріл — це смерть.

Почало сіріти. Від втрати крові і безвиході я нервую. Теньгаєв забирає від мене зброю. Знаходжу сили прийняти рішення:

— Скоро стане видно. Виходу нема. Тому треба відповзти назад. Заритися в цій канаві хто де може і чекати, поки німці не заберуться звідси.

Про всяк випадок попрощалися. Я впросив Теньгаєва віддати мого нагана, відповз з його допомогою до того куща, де мене поранило, порвав карту, різні записи, закопав партійного квитка і військового посвідчення, потім дійшла черга і до мене самого. Розстебнув кобурку — нагана нема. Отже, Теньгаєв-таки вийняв його знову? А я й не почув — гарячка.

Зашелестіло в кущах.

— Хто там? — спитав я пошепки.

— Це ми, товаришу лейтенант, — обізвався Теньгаєв. — Будемо вас звідси охороняти. «Хай уже буде так», — подумав я про себе. Дуже боліла нога і мене вже трясла

пропасниця.

Але тут почулася німецька розмова, шум багатьох кроків, хтось торкнув мене у бік чоботом: «Рус! Рус!»

Наді мною висіла велика, заросла, майже коняча морда. Пілотка, автомат, закачані рукави.

— Командір? — вимовив він косо, по-німецькому, узяв мене за руку, нащупав пульс і покликав полонених — виявилось, що «морда» веде цілу групу наших. Вони взяли мене на плащ-накидку і понесли в рабство. А рабство знаходилось поблизу, в корівнику Нерубайки. Сотні поранених, німецьких закінчили тут своє життя. Перев'язку мені зробив наш лікар (полонений), порадивши зняти гімнастерку з офіцерськими відзнаками з плечей, а чобота з пораненої ноги — бо відріжуть. Це допомогло. Через 8 днів мене перевезли до Умані. Там я лежав на цементній долівці в лазні залізничної станції цілих 3 тижні. Перев'язки робили наші лікарі з полонених. Уманські жінки приносили їсти, прали портянки, якими перев'язували рани. Я почав пробувати ходити, спираючись на палицю. Охорона була слабкою, адже всі тут були важкопораненими і якоїсь суботи я переповз через поламаний паркан до саду, що був у 15-ти метрах від лазні. За ніч я прострибав до провулку і перележав під парканом. А в неділю, як уже повелося, з різних місць України приїхало багато людей дізнаватись, чи нема в полоні їхніх родичів.

На тому возі, який зупинився на моє несміливе прохання, сиділи дві жінки і чоловік. Вони, на щастя, були з Вінницької області і хоч їм було не по дорозі (їхали в Крижопіль), довели мене до Тернівки, звідки добра стара жінка допомогла добратись до Ташлика, а потім і до Теплика. Тут мене підібрали брацлавські люди, мобілізовані з підводами на якусь повинність, і довели до Чукова. А в Чукові добрий фельдшер нарешті вииняв кулю з моєї рани, допоміг потрапити на перев'язку в Немирівську лікарню, а звідти я цілісінний день ішов 4 кілометри до рідної сестри в Хвостівці. Тут, у рідному селі, перебуваючи серед родини, кожні два тижні ходив на перев'язку в медпункт цукрозаводу і до фельдшера в Рубань. Рана почала гоїтись, а наполегливі тренування поставили мене на ноги. І ось через 5 місяців, 22 грудня 1941 року, сильний і здоровий, сповнений гнівною пам'яттю до фашистів, я знову вирушив у далеку зимову дорогу — шукати зариті мною на полі бою документи і наздоганяти фронт.

Рівно через 6 днів я уже був на тому місці, де мене поранило, залізним прентом розколував землю і знайшов партквитка й офіцерське свідоцтво. Просушив їх в Нерубайці, упросившись на ніч до добрих людей, зашив у рукав пальта і рушив, наміченим наперед маршрутом: Ново-Архангельськ, Шпола, Ротмистрівка, Березняки, Михайлівка, Ведмедівка, переправа через Дніпро, Вереміївка, Глобин, Сагайгак, Опішня, Червоний Луг, Богодухів, Писарівка, Грайворон, Головчино, Ладижино, Тернівка. Перед Рубіжним мене затримав староста, одібравши «пропуск», в якому я з слова «Волочиськ» зробив «Волчанськ». У старости відпросився. 18 січня 1942 року був за 30 кілометрів від Волчанська і за 12 кілометрів від Сіверського Дінця — лінія фронту. Ішов чистим полем, далеко від доріг, орієнтуючись по небу та звуках патрульної прифронтової перестрілки. Тримав у полі напрямок на кущі, а тут раптом — крутий спуск у видолинок, де я заломився (виявилось, що то були не кущі, а комиші на притоці Сіверського Дінця біля села Тернової). Довелось «сушитися» на морозі і зігріватися своїм духом, якого залишалось

небагато. Це ж 26-й день переходу. Але мене гріла надія.

П'ять днів з обмороженими ногами я пролежав у Дергачах. Німець тримав оборону на Південному Дінці, народ тут настільки зубожів, що й картоплі не було. Ніхто тебе перетримати до тепла не погодиться.

Я вернувся далі, в тил, щоб знайти притулок до того часу, коли німець піде у наступ (тоді легше перейти лінію фронту). Промандрував аж до Охтирки. На Іванівській селекційній станції мене взяли на роботу, але невдовзі почали забирати всіх полонених до Охтирського табору і тому мені не залишалось нічого іншого, як знову збиратись додому. З простудженими легенями і обмороженими ногами.

До рідної сестри в Рубань я пришкандибав 28 березня 1942 року і лежав аж до літа. Завдання було таке: вилікуватись і серед літа знову рушати до фронту. Але тільки-но піднявся, як зі мною стрілися такі люди, як Василь Сугак та Іван Хоменко».

* * *

Отакою була спрага боротьби і дії у соратників і ровесників Анатолія Буко. Не всі вони визначились зразу, не всі вірили в те, що можна боротися і в тилу. А поки шукали, як ось Пилип Кузьменко, то Буко і його товариші уже встигли щось зробити, знайти надійних однодумців, намітити план і перспективу. Анатолій Буко, як професійний офіцер, мислив категоріями військової організації підпілля. Те, що він створив, мало називатися не «Іскрою», чи «Молодою гвардією», як у людей цивільних, а строго — 14-й партизанський загін імені Леніна. Чотирнадцятий, очевидно, тому, що таким було місце Немирівського району в довоєнному адміністративному поділі Вінницької області. Анатолій Буко цілком логічно вважав, що партизанський загін з безсмертним іменем Леніна мав бути в кожному районі. Невідомо тільки, чи він ділився цими думками з ким-небудь з тих підпільників, які приїздили до нього з Вінниці. Він був талановитим конспіратором, прибравши собі прізвище улюбленого загиблого командира 77 стрілецького полку майора Новикова, в якому був старшим ад'ютантом і командиром батальйону. Ніхто не здогадувався, що скромний і непримітний сторож Немирівського банку — це суворий, вимогливий і невтомний командир з орденом Червоного Прапора за фінську війну і Червоної Зірки за перші бої Великої Вітчизняної.

В зв'язку з тим, що він служив у Ярмолинцях, Проскурові, Вінниці його рідкісне прізвище мало хто знав у Немирові. А Ніна Буко реєструвала з ним шлюб у Ленінграді, жила не в Немирові, а в обласному центрі, де була студенткою педагогічного інституту. І коли серед підпільників інколи звучало в якомусь контексті незвичне прізвище Буко, то до нього додавали літеру і воно ставало зручнішим Буков, Букалов або навіть Булкін, як у свідченнях Пилипа Кузьменка: «... добре познайомився з старшим лейтенантом, орденоносцем Булкіним (за псевдонімом Новіков)».

Він вів зразковий спосіб життя — робота, дім, дружина, донька. Правда, ходив грати в карти до Петра Карпенка, Олександра Коваленка, Антона Козачинського, але це по сусідству у Софії Файдено, де вони квартирували. Саме там, напевне, і визріла думка об'єднувати, передусім, надійних оточенців. А може ще і в дорозі, коли вертали з Підвисокого. З Петром, Олександром і Антоном вони могли про все говорити відверто. Так що 14-й партизанський справді можна вважати бойовим загonom уже з серпня 1941-го, якщо у ньому були всього лиш Буко, Коваленко, Карпенко і Козачинський — старший

лейтенант і три лейтенанти. Досить легко було знайти їм мову і з Ведибідою, якщо зналися ще з довоєнних (що є доведеним фактом), тим паче, що обидва були з Бойовими Червоними Прапорами за фінську, а тоді ці ордени справді давали за реальні вияви хоробрості і високого патріотизму.

Дещо пізніше до них приєднався Олександр Євдокименко чи вони до Євдокименка — принципового значення це не має. Принаймні, для розбудови підпілля. Коли є організатори, які підштовхують його з усіх боків, то воно набуває реальної сили і розростається.

«До зв'язку з Немирівською підпільною організацією, — писав у своєму звіті керівник обіднянсько-воловодівської групи Д.С.Буряк, — ми збиралися, говорили, що потрібно придбати зброю, нищити склади, мости, але на ділі нічого не робили, бо боялися залишити дружин, дітей та більше дбали про своє власне господарство».

А вже, коли цей зв'язок налагодився, «зброю, листівки та зведення інформбюро отримували з Немирова, переписували і розмножували по селах Липовецького та Вороновицького районів. Збирали хліб, гроші та одяг на допомогу червоноармійським сім'ям, підпільникам та полоненим. Попереджували і змушували німецьких прислужників — старост роздавати хліб колгоспникам. Коли розпочалися масові облави на молодь для відправки в німецьку каторгу, підпільники організували для молоді схованки. Разів по 5-7 утікали з поїздів дорогою, виламували вагони і випускали людей. Допомогали військовополоненим влаштовуватися по селах, а в 1943 році пішли в партизанський загін «За Батьківщину».

В кінці вересня 1942 року Немирівська підпільна організація (14-й партизанський загін ім.Леніна) була викрита і багатьох її учасників заарештували. Ми залишились без зв'язку і допомоги, до березня 1943 року сиділи по домах і нічого не робили...»

Незламні

Є одна вельми цікава загадка Немирівського підпілля. Скільки після війни не шукала наша служба безпеки в архівах гестапо, котрі опинилися в руках розвідувальних служб, скільки не просили в інших архівах Німецької Демократичної Республіки — ніде жодного слова про повішання чотирьох у Немирові і про розстріл дванадцяти у Вінниці. Ну, наче не було цього. Тимчасом, повішання (навіть для війни) було акцією до певної міри винятковою. Що ця винятковість мала переслідувати? Що символізувати?

Можливо, це звичайна заподаткованість перед фюрером, який саме в 42-му році «освоював» «Вервольф», перебував тут сто днів — з 16 липня по 1 листопада) і хотілося відзвітувати, що охорона вовчого лігва не дрімала?

А, можливо, це вже розчищалася дорога, з якої треба було прибрати все, що могло б завадити проведенню іншої, добре продуманої акції відомства Гебеля — перепоховання тисяч колгоспників, робітників і службовців, невинно вбитих енкаведистами у центральному парку культури й відпочинку у Вінниці перед війною? На цю учту було зведено з усього світу представників духовенства, запрошено пресу, пробамкано в усі найгучніші дзвони й калатала, щоб про звірства більшовиків почула вся планета.

Може й справді треба було прибрати з теренів Вінниччини щонайбільше бунтівливого елементу, тим паче, що у січні 1943-го, коли стріляли і вішали, вже не викликала сумнів

доля Сталінградської битви — доводилося думати про дзвони, які б заглушили розголос про крах «непереможної» армії Паулюса.

І все-таки, задля чого німці так ховали кінці у воду про повішання в Немирові? Чому й досі невідомо, де розстріляно 12 на чолі з Буко? Чому, нарешті, їх катували з такою рідкісною люттю?

Василь Гудзяк, що сидів в одній з Буко камері, свідчить, що Анатолій перед смертю був «мішком з костями». Його планували теж повісити в Немирові, але ні вставати, ні ходити він не міг. На розстріл його несли. З такою ж нещадною люттю, до напівсмерті, закатували найближчих друзів і соратників Буко — Петра Карпенка і Олександра Коваленка. І теж невідомо, де вони лежать, де їх стратили?

А, можливо, викликала особливу лютість їхня нездоланна мужність і їм хотілося буквально стерти з лиця землі навіть пам'ять про них? Буко не сказав їм жодного слова, не назвав жодного факту.

Всі, хто був на страті в Немирові, в один голос свідчать, що Євдокименко, Улановський і Ведибіда були теж жахливо катовані, ледве трималися на ногах. І не виголошували вони біля шибениць ніяких промов, це вигадки тих, хто хотів прикрасити їхню смерть. В останню хвилину, як розповів нам почесний громадянин Немирова, свідок тієї розправи Михайло Наумович Мостовий, тільки Алла Оскарівна Брилінг спромоглася двічі неголосно сказати: «Прощайте, товариші, прощайте, люди!» І не було ніяких закликів помститися за їхню загибель. Німців, мабуть, вельми стурбувала та обставина, що в такому маленькому містечку, як Немирів, серед паніки, розпачу і відчаю згуртувалась така організація опору. Навколо офіцерів! Здавалосьь, здеморалізованих, заляканих, духовно знищених. Через те й мучили їх впродовж більше трьох місяців, щоб вибити все, що було можна.

Спогади партизана В.С.Волошановського

... Будучи командиром озброєної партизанської групи, я мав зв'язок з Л.Божком, який займав посаду заступника лісничого в Криковецькому лісі. З весни 1942 року я розпочав співробітничати з керівником Немирівської підпільної організації Новіковим. Зв'язківці Новікова передавали мені велику кількість гранат, гвинтівок, патронів, поліцейську та німецьку форми. Разом з Новіковим і його групою провели успішну операцію в селі Бугакові, де оточили будинок з фашистами, відібрали зброю, а ворогів знищили. Новіков передав мені інструмент — «скидальну лапу», за допомогою якої пустили під укіс потяг між Кароліною і Самчинцями.

Лист Ф. Хавхалюка про діяльність Ситковецької групи

14 партизанського загону на чолі з В.В. Монастирським

Монастирський Вадим Володимирович народився в м. Ходорівці Кам'янець-Подільського району 1909 року. Закінчив Київський медичний інститут. Учасник війни на Карельському перешийку. Після демобілізації — керівник Ситковецької райлікарні. Наприкінці 1940 р. призваний в ряди Червоної Армії. 18 червня 1941-го — капітан медслужби. В.Монастирський відбув у табір, а 22 червня розпочалася війна.

В районі Умані потрапив в оточення. Вирвавшись, вернувся до Ситковець.

Свою діяльність підпільна група розпочала у вересні — жовтні 1941 р. Маючи радіоприймача, який був встановлений на квартирі В.Монастирського, підпільна група приймала зведення радінформбюро, тут же тушшю писали листівки, розповсюджували їх

серед населення, проводили агітаційну роботу серед військовополонених, порушували телефонний зв'язок.

В. Монастирський був призначений головою комісії по набору молоді до Німеччини. Всіх патріотично налаштованих людей під приводом різних хвороб бракував, а німецьких прислужників рекомендував на відправку.

Влітку 1942 року разом з Немирівською підпільною групою підготували і здійснили аварію потяга з продовольством на прогоні Ситківці-Криштопівка.

З метою здобуття зброї був організований наліт на пост Іллінецької поліції. Під керівництвом В.Монастирського організована підпільна група в с.Будах. В Юрківці виїздили Монастирський з А. Діхтяруком. Тут ініціатором створення підпілля став А.Кропив'янський.

Восени 1942 року Ситковецьке підпілля заарештоване. 13 січня 1943 року розстріляно 14 учасників — В.Монастирський, Д.Савич, С.Святчик, П.Янковенко, Л.Козленко, А.Пустовалов, П.Козленко, П.Мазуренко, М.Горгула, П. Пороховник, Ш.Ройзман, П.Юкальчук, М.Довбиш, А.Кирилюк, М.Нужний, І. Андрущенко, О.Коваль, С.Довгань, М. Мазуренко, В.Мазуренко.

Зі звіту керівника підпільної організації с.Хвостівець В.І.Сугака

Приймали звернення Радінформбюро, звернення до народу, накази Верховного головнокомандуючого Червоної Армії. Розмножували і розповсюджували в селах Немирівського, Вороновицького та Ситковецького районів. Збирали зброю та боєприпаси. Виявили місця знаходження складів окупантів, надавали допомогу військовополоненим, проводили роз'яснювальну роботу серед населення, зокрема, серед молоді, закликаючи ухилитися від виїзду до Німеччини.

Рятували військовополонених, розселяли їх по людях, відправляли до партизанського загону. Підірвали залізничний міст (ст.Кароліна). Написали звернення до населення не давати фашистам теплого одягу. 21 січня 1942 р. підпільник Г.П.Плат випустив на Немирівському заводі спирт з чанів. Організували наліт на німецьку фірму «Штерн». Поклали спеціально виготовлену накладку на рейки і потяг зійшов з колії на перегоні Криштопівка — Гайсин, Самчинці — Кароліна.

Написали звернення до населення розбирати хліб, щоб не вивезли фашисти. Декілька разів підривали полотно вузькоколійки Немирів-Вінниця, Немирів — Кордишівка, Немирів — Фердинандівка, що створювало німцям ряд перешкод.

Разом з Ситковецькою групою пустили під укіс потяг на перегоні Ситківці — Криштопівка, розгвинчували залізничні рейки, підривали шпали. Зіпсували різку на цукрозаводі, двигун молотарки у Воробіївці.

Внаслідок масового саботажу в районі було зірвано осінньо-зимовий обмолот хліба. І. Хоменко з В. Заславським дорогою з Немирова до станції Фердинандівка розкурочили вагонні двері, організувавши втечу молоді, набраної до Німеччини.

Анастасія Целіш підготувала і підписала в гебітскомісаріаті довідки усім підпільникам на право виїзду з району.

Іван Хоменко повинен був доставити одяг захисного кольору, щоб усі партизани були в єдиній формі.

Свідчення керівника підпільної групи с.Малої Бушинки Говорецького Ф.М.

Я почав готувати людей до виходу в ліс. Ходив у Мухівці, Воробіївку, Рогізну. Але через деякий час до мене увірвались поліцаї і заарештували. Дорогою взяли П.Кропив'янського, теж члена підпілля. Кинули нас у Немирові до тюремного підвалу. Там я вже застав А.Буко та інших. Згодом піймали і О.Євдокименка. Розпочалися допити. Дуже знущалися над А.Буко, особливо начальник поліції Денисюк. Але Буко відповідав, що нікого і нічого не знає. Торттури тривали безперервно, доки нас не привезли до Вінниці. Характерно, що там, поки нас вели коридорами зі зв'язаними за спинами руками, стояв гестаповець і зачитував начальникові тюрми: це командир загону — на Буко; це — комісар — на Євдокименка; це — керівники підпільних груп — на мене та інших. А на Ведибіду сказав, що помічник командира загону. Гестаповець так достовірно говорив, що я зрозумів — нас зрадив багатознаючий.

У Вінницькій тюрмі над нами теж дуже знущалися і по-звірячому били.

Зі спогадів О.Брилінг та О.Рощахівської,
матері і старшої сестри Алли Брилінг

З початком війни в Немирові розгорнулася група підпільників, куди увійшла й Алла Брилінг. Для користі задуманого Аллі запропонували перейти на посаду бухгалтера в контору торгівельної організації — Центроспілки. Це давало можливість, не привертаючи уваги фашистів, допомагати бійцям, що вийшли з оточення, військовополоненим, втікачам з концтаборів, євреям в гетто і т.д.

До обов'язків підпільної групи входило вилікувати, одягти, дати необхідний документ, влаштувати на роботу. Кожен активіст підпільної групи мав своїх помічників, виконавців, інформаторів. Плани їхньої дії затверджувалися штабом.

Оскільки ніхто з підпільної групи досконало не знав німецької мови (в тому числі й А.Брилінг), то необхідні переклади робила вчителька Євгенія Захарівна Татура.

... До сестри часто заходили якісь люди — про щось радилися, щось приносили. З тих людей я знала тільки Анатолія Буко, який працював у банку охоронником, працівника банку Сигизмунда Ковалицького, С.Хоменка, П.Мегеру, П.Пузанова (водовоза). Заходила і Анастасія Целіш, яка працювала секретарем-друкаркою в гебітскомісаріаті. Ася була розвідницею загону. На бланках, документах вона ставила печаті і передавала в штаб. За накладними одержували зі складів борошно, жири, цукор, взуття. Все це вивозили до лісу...

Пізніше я дізналася, що Алла була технічним секретарем підпільної організації. Вона вела протоколи засідань, зборів. Вишила на прапорі підпільної організації назву «14-й партизанський загін імені Леніна».

Зі спогадів керівника Сокилецької підпільної групи П.В. Кропив'янського

З Немирівським підпіллям я зв'язався через І.Хоменка, який познайомив мене з В.Зоріним (він же — І.Бутенко). Зоріну я розповів про нашу групу і організував у Сокильці зустріч його з активом, до якого увійшли: І.Новіков — секретар парторганізації, Д.Ковтюк — старший лейтенант, С.Кирилюк, Ф.Явдик, Т.Жук — комсомолец.

Зорін повідомив, що такі групи вже створені і діють в багатьох селах району. В Немирові знаходиться штаб підпілля, від якого ви будете отримувати завдання. Зв'язок з центром буде підтримувати Кропив'янський. Наша група проводила агітмасову роботу, розповсюджувала листівки, повідомила про швидке припинення німецького наступу,

збирала розвіддані на території Сокільця, допомагала військовополоненим, збирала зброю, переривала телефонний зв'язок.

Мали зв'язок з групою Ф.Говорецького (М.Бушинка). Зустрічався кілька разів з В. Шаховим, секретарем організації ВКП (б) 14-го партизанського загону імені Леніна. Супроводжували його гармоніст та молодий хлопчина (Е.Шевченко). Шахов своїм виглядом і поведінкою викликав у мене недовіру. Цими думками я поділився з Зоріним, який відповів мені, що В.Шахов — хворий (наслідок контузії). Штаб звільнив його з посади секретаря орг. ВПК (б) і призначив П.Р. Черниша-Мегеру.

Під осінь 1942 р. мені стало відомо, що гестапо планує арешти підпільників. Я попередив свою групу, групу М. Бушинки.

А 2 жовтня мене заарештувала Немирівська поліція. Через тиждень перевели до Вінницької тюрми, де в розмові з товаришами почув, що поліцією в Немирові була організована втеча Н. Яхненку. На допитах ми ще раз переконались, що Яхненко працював на поліцію.

Після перемоги стало відомо, що Н. Яхненко після втечі організував загін, якому присвоїв ім'я — 14-й партизанський загін ім.Леніна. В бесіді зі мною Н.Яхненко запропонував мені посвідчення, що я був членом його загону. Я відповів: «Так, я був членом підпільного партизанського загону імені Леніна, керівниками якого були справжні патріоти — А. Буко та Л.Ведибіда, але не ви, Яхненко, і посвідчення вашого мені не потрібно.»

Зі спогадів підпільника Едуарда Шевченка

Сергій Пономарьков познайомив мене з В.Шаховим, який був секретарем комітету ВКП (б) підпільного партизанського загону. Він мав завдання зв'язуватись з сільськими підпільниками і я завжди його супроводжував. Збирали інформацію про пересування військ, чисельність військової техніки, розповсюджували листівки, збирали і ховали зброю, проводили агітаційно-роз'яснювальну роботу серед населення, проводили проти окупантів диверсійно-терористичні акти.

Часто виконували завдання удвох. Шахов говорив, що в Немирові є підпілля, є декілька ланок, існує штаб, яким керує військовий, людина смілива, з досвідом війни. Дуже хотілося з ним познайомитись, але Шахов сказав, що не час, в лісі це можна буде, а зараз запам'ятай прізвище — Новіков. А ще наказав — якщо щось станеться, щоб звернувся до Л.Ведибіди.

Знав від Шахова, що в організацію прийнято колишнього директора школи Євдокименка. Я дружив і зустрічався з багатьма хлопцями, але не мав права нічого їм розповідати. В моїй хаті часто збиралися хлопці нашої підпільної групи і групи Володі Словацького, однак дотримувались суворої конспірації.

Брав участь в організації втечі військовополонених та жителів гетто...

Шахов повідомив, що штаб почав підготовку до виходу в ліс. Однак вийти туди не вдалося. Почалися арешти. Нам було наказано затаїтись, сховатися...

Коли почалися арешти, В.Шахову вдалося вислизнути з рук поліцаїв. Та через декілька днів його знайшли вбитим на боблівських полях.

В грудні 42 року Шура Кіцман попередив мою матір, що мене призначено для відправки в Німеччину. Я пішов з хлопцями в ліс, і ми влилися до групи В.С.Волошановського, де й продовжували боротися з ворогом.

П.С. Ведибіда про свого брата Леоніда Ведибіду

Леонід Степанович Ведибіда народився 1918 року в с.В.Бушинка. Сім'я була бідна. Школярем батрачив у заможних селян. Шістнадцяти років добровільно пішов у Червону Армію. Відмінник бойової та політичної підготовки. Закінчив артилерійське училище. Учасник походів на Західну Україну, боїв на Карельському перешийку. Виявив особливу рішучість і сміливість. За відвагу й хоробрість нагороджений орденом Червоного Прапора та золотим годинником.

З перших днів війни — на передовій. Під Уманню батарея, якою командував, була розбита... Полон, уманська яма, втеча...

У серпні 41-го року поселився в Немирові і став активним учасником підпільної організації. За завданням партизанського загону влаштувався на службу в поліцію старшим поліцейським. Штаб поставив перед Ведибідою завдання здобувати зброю, нагромаджувати її для боротьби, визволення і знищення зрадників та провокаторів, надання матеріальної допомоги військовополоненим та патріотам, які потрапляли в поліцію. Серед військовополонених здійснював відбір бійців для партизанського загону. Леонід виконував ці завдання з сумлінням і великою винахідливістю. Повідомляв про арешти і облави, які готувала поліція, налагодив зв'язок з багатьма командирами Червоної армії, часто відлучався.

Певна річ, це впадало в очі. За ним потайки стежили поліцаї Ціховський і Антоноук. 29 вересня 42-го року Леоніда попередив один з службовців поліції про те, що Денисюк отримав ордер на арешт Ведибіди. Треба було йти в ліс.

Коли поліцію повідомили, що Леонід перебуває в Мухівцях на горищі сараю Анатолія Мухи, то на його затримання виїхав загін німців з жандармерії, які оточили сарай і запропонували здатися. Леонід покинув горище і вийшов з сараю, збив з ніг одного, другого, перебіг садок, вискочив у поле і побіг в напрямку лісу.

Ніч була місячна, відкрили стрілянину, поранили, схопили. Перебуваючи у Вінницькій тюрмі, Леоніду вдалося поінформувати мене про своє здоров'я і про те, як триматися на допитах. Мене двічі пускали до брата прибирати камеру. Леонід просив, якщо хтось залишиться живим, щоб помститися Денисюку. Сказав також, що підло з ним вчинив і Яхненко.

Зі спогадів Григорія Мельника

До війни я працював електриком-освітлювачем сцени Вінницького українського драматичного театру ім.Шевченка, база якого знаходилась в Немирові. На початку липня 1941 року мобілізували в армію. В селі Підвисокому потрапив в оточення, зазнав контузії. Був у таборі смертників. Спершу в Уманській ямі, потім — Івангороді, Гайсині, Вінниці. Наприкінці серпня втік. Жив у Немирові в Білецької Станіслави Олександрівни, важко хворів шлунком. Потім став працювати в кінотеатрі мотористом. В листопаді Павло Пузанов (він же — Пінт Григорій Михайлович), який теж жив у Білецької, познайомив мене з Анатолієм Буко, потім відбулися знайомства з Володимиром Словацьким, Михайлом Улановським (всі його називали «дядя Мітя» — він відкрив шевську майстерню, що стала явкою), Аллою Брилінг, Леонідом Вдовіним.

Спершу я розклеював листівки, а згодом ремонтував зброю у майстерні Словацького, виготовляв спеціальні клинці для установки на залізничних стиках, що спричиняло аварії

поїздів. Клинці себе виправдали. За особистим завданням Буко я виготовив печатку Немирівської підпільної організації, яку ставили на довідках, що їх підписували Буко (Новіков) і Ведибіда. В 45-му році, всі, хто мав довідки, здали комісії обкому партії для заміни їх.

Коли почалися арешти, я був у майстерні Словацького. Зайшла дружина Буко, сказала, що тільки-но взяли Анатолія, треба попередити всіх. Я пішов до свого завідувача, подав заяву на відпустку, прийшов додому, застав Пузанова і ми разом подались на села, за межі Немирова. А при його звільненні, коли німці дуже бомбили Немирів, мене важко поранило, я змушений був стати на милиці і в армію мене не взяли — відбудовував спиртзавод.

Свідчення Зоф Любові Йосипівни

Я за походженням чешка. Народилася в Ленінграді. Батько і його брати Вячеслав і Володимир були революціонерами. Вячеслав навіть займався документами Леніна і організацією його перебування в Розливі, був по тому заступником наркома водного транспорту Росії. Ми у Немирові з 1921 року — за непослух царському урядові батька виставили з Петрограда. Він осів у Дубно, а під час світової війни переїхав сюди, де ми й залишились. Я вийшла заміж. Чоловік до війни займав посаду начальника Немирівської залізничної станції. Пішов на фронт останнім. Вірніше, поїхав поїздом, не залишаючи за собою ворогові нічого — знищував мости, станції, дороги.

Чорні дні окупації. Про те, що в Немирові є організоване підпілля, дізнаюся від сусідів. Будинок, в якому я жила, знаходився на околиці Немирова, в кінці вулиці Липкової (нині Леніна). Місце дуже зручне. Через дорогу — стадіон. Садиба між кущами і високою травою, поряд — овочеве сушильне господарство з ямами і погрібами, далі — стародавнє польське кладовище зі склепами. Тут часто ховали зброю, вибухівку, людей, яким щось загрожувало. Можна було пройти з лісу до самого дому, обминаючи дорогу. Природньо, що це місце облюбували підпільники і партизани.

З перших днів жінки Немирова кинулись рятувати військовополонених. Із дороги, якою їх гнали на Вінницю, і в лікарнях, роблячи перев'язки, харчуючи, дбаючи про чистоту і гігієну. В сім'ї моєї сусідки Станіслави Романівни Малиновської з'явився військовополонений Коля. Як виявилось, справжнє прізвище Сергій Пономарьков. Він став одним з активних учасників підпілля, особисто був знайомий з його командиром Анатолієм Буко. Це він сказав мені одного разу: «Ніякої самодіяльності! В Немирові є організація, включайся в роботу». Справжньою знахідкою для підпілля став 14-літній син Станіслави Романівни Едік Шевченко. Там, де дорослому не пройти, проходив цей мужній хоробрий хлопчик. З допомогою Ніни Мінівни Буко ми діставали документи для військовополонених на право проживання в Немирівському районі, самі ходили від села до села, продаючи продукти, сіль, сірники, цукор, борошно. Я стала справжньою «спекулянткою». Гроші йшли в касу підпілля. Продукти добувались через Аллу Оскарівну Брилінг, яка працювала в Центроспільці, а також через мого і Станіслави Романівни сусіда Адольфа Андрійовича Малиновського, завпекарнею. Ми, власне, жили ніби одним домом, бо всі були підпільниками. Часто бувало так, що на одній половині моєї хати сиділи німці, а на другій — партизани, які, зазвичай, приходили вночі, а день мусили десь перечікувати.

Найчастіше бували Сергій Пономарьков, Едік Шевченко, Гена Насадюк, Василь і Іван

Вдовичі, Віктор Хіміч.

За підпільну роботу мене нагороджено медаллю «За відвагу». Тяжкий, героїчний час. Дружба, випробувана війною. Підпілля було багатонаціональним: я — чешка, Малиновські, Островські — поляки, Григорій Пінт і Ліда Бутович — євреї. Щаслива, що в трудну хвилину, допомагала боротися з ворогом, що виконала свій обов'язок перед родиною, батьками і Батьківщиною. Навчаю цьому своїх дітей і внуків.

Зі спогадів підпільника і партизана Миколи Липчакова

Листопад 1941-го був тяжким для немирівчан. Фашисти влаштовували облаву за облавою, гонили людей на різні роботи коло німецьких установ, у Муховецький ліс на заготівлю дров, на будівництво дороги до Гайсина — Умані, яку прозвали дорогою смерті — тут щодня від холоду й голоду вмирали десятки полонених, тут гибли сотні євреїв.

В Немирові з'явилися різні допоміжні служби окупантів — фельджандармерія, зондеркоманда, взвод литовців, які за жорстокістю майже нічим не відрізнялися від німців. Були ще якісь у цивільному, що на кожному кроці перевіряли документи. Проводився перепис населення, йшло гоніння на підозрілих, було кілька облав на молодь для відправки її до Німеччини, але не набрали й половини запланованої кількості.

В ті дні Володимир Словацький декілька разів кудись зникав з Немирова, а коли знову з'являвся, то обов'язково з новинами і обов'язково збирав нас на чергові збори. На одних із зборів наш керівник повідомив, що, крім нашої групи, в Немирові створено ще декілька. Одну з них очолює Василь Шахов, до неї входять Едуард Шевченко, Віктор Хіміч, Гена Насадюк, Вадим Малиновський, Любов і Веня Зоф. З Вадимом і Венею я навчався в школі. Добре знав і інших товаришів. Було вирішено налагодити зв'язок і з цією групою. Ніхто з нас тоді не знав, що Словацький і Шахов вже є членами підпільного загону і виконують завдання його штабу.

Напередодні 24-ї річниці Великого Жовтня на збори зібралися майже всі члени обох груп. Була відсутня тільки сім'я Зоф. Збори проходили на квартирі Ольги Михайлівни Радлінської. Шахов поздоровив усіх з наступаючим святом, а потім дістав з кишені газету «Вінницькі вісті». У ній писалося, що Червона Армія вже розгромлена, червоноармійці тисячами здаються в полон, що командири й комісари покинули армію напризволяще, а німці готуються до параду на Красній площі.

Тоді Володя Словацький сказав:

— Це все брехня. Треба випустити свою листівку. І випустили. Вона мала такий зміст: «Дорогі немирівчани, дорогі земляки! Не вірте фашистській брехні! Червона армія не розбита, як про це кричать і пишуть окупанти та їхні посібники. Москва була і буде радянською, не підкоряйтесь катам, створюйте партизанські загони...» Закінчувалася листівка словами: «Ой і буде морда бита в Гітлера — бандита!»

Писали ми від руки в хаті Едуарда Шевченка. Розповсюджувати листівки взялися Сергій Пономарьков, Едуард Шевченко, Борис Строцький та Віктор Хіміч. Декілька листівок розвішав Іван Хоменко в Ковалівці. А в ніч з 6 на 7 листопада Леонід Вдовін, Сергій Пономарьков, Едуард Шевченко, Віктор Хіміч, Борис Строцький, Вадим Малиновський, Геннадій Насадюк і я під керівництвом Павла Пузанова порвали телефонний провід зв'язку, що з'єднував Вінницю з Немировим, повалили телефонні стовпи на відстані 250

метрів, які йшли полями між селами Козачівка, Супрунівка, Гунька. Цієї ж ночі було порубано в декількох місцях підземний телефонний кабель, що з'єднував східний фронт з Берліном.

У грудні Леонід Вдовін і Володимир Словацький відкрили слюсарну майстерню з ремонту примусів, лудження каструль, а насправді там виготовляли деталі до зброї, спеціальні лапи для диверсії на залізничних коліях.

Одного разу, прийшовши в майстерню, я почув, як Володя сварить Леоніда за порушення дисципліни, зайву гарячковість і необережність. Я почув слова Леоніда: «Все одно я його вб'ю!» Володя роз'яснив мені, що йдеться про поліцая Леоніда Ведибиду. Він категорично заборонив Вдовіну вдаватись до самосуду і сказав, що, коли треба буде, то Ведибиду вб'ють і без Вдовіна. А оскільки Вдовін уперто стояв на своєму, то Володя змушений був зізнатися: «Ведибіда — це наша людина, це наші очі і вуха, він багато корисного зробив для підпілля».

Я був ошелешений почутим, бо теж вважав Ведибиду зрадником.

Володя розповів також, що стало відомо про підготовку облави на євреїв завтра на світанку. Тому вночі ми троє пішли вулицями, найбільш заселеними євреями і через кожних 5 хат малювали крейдою на дверях хрести — сигнал про небезпеку.

Кривава акція окупантів цього разу не вдалася, більшість єврейського населення врятувалася втечею.

* * *

Грудень 1941-го був сніжним, холодним. На той час ми вже налагодили зв'язок з групою військовополонених, що працювали в німецькій автоколоні і в цехах по ремонту автомашин на території ремонтної бази райспоживспілки. А згодом Володя розповів мені і Вдовіну, що до Немирова вернувся колишній директор школи Олександр Давидович Євдокименко і треба взнати, де він знаходиться. Та минали дні, а дізнатися нічого не вдавалось. А напередодні нового року Володя наказав пошуки припинити. — Євдокименко знайшовся і зв'язок з ним налагоджений.

* * *

В кінці січня по вулиці Гімназичній зупинилася на постій німецька автоколона. Едуард Шевченко, Віктор Хіміч та Гена Насадюк за дня примітили, що на одній з автомашин з кабіни стирчить дуло кулемета. Зазирнувши в кабіну, Віктор побачив, що він прикріплений ремнями на установці, подібній до кронштейна. Коли стемніло, друзі направилися до автомашин, але побачили, що вздовж колони ходить вартовий. Вернулися у двір до Віктора і стали спостерігати за вартовим. Німець невдовзі промерз, почав тупцювати, а згодом шмигнув у один з будинків, де горіло світло. Хлопці кинулись до машини. Гена Насадюк стежив за будинком, куди зайшов німець. Віктор вмить перерізав реміні і ось уже пульт в його руках. Хлопці надійно сховали трофей на квартирі Едіка Шевченка. А німці шукали його в усіх сараях, навколишніх горищах, але так і поїхали, нічого не знайшовши. А в лютому на Немирівському стадіоні ночувала велика колона бронетранспортерів і вантажних автомашин з боєприпасами. Вранці вона вирушила на Гайсин, але далеко в дорозі почали вибухати баки з бензином і боєприпаси.

Правду знали тільки «автори» цієї диверсії Віктор Хіміч, Едуард Шевченко, Вадим Малиновський, Геннадій Насадюк, Веня Зоф та керівник групи Василь Шахов. Це вони

згадали знання шкільної хімії: якщо на суміш бертолетової солі діяти сірчаною кислотою, то відбувається самозагоряння. Для посилення вибуху у кожен пакет було покладено трохи пороху і толу, вилучених з мін, викрадених у військового коменданта Кульке.

... Ми чули про Івана Калашника. Розповідали про нього історію, як у Сокілецькому млині завантажив борошном автомашину, залишивши записку: «Я — Калашник». Чули також про появу партизанів у Криковецькому лісі, а нам до нього — рукою подати. Тим більше, що є зброя...

На одних із зборів Леонід Вдовін запропонував негайно виступати до лісу і розпочинати партизанську боротьбу. Його підтримали майже всі, але Пузанов і Шахов були іншої думки. Пузанов сказав, що він є членом ради штабу і посланий в нашу групу командиром підпільного партизанського загону Новиковим з метою організаційної роботи. Він заявив, що вимагає від нас суворої дисципліни і належної конспірації. А в ліс виступати ще рано. Цього ж вечора Пузанов зізнався нам, що справжнє його прізвище Пінт Григорій Михайлович, що він — москвич і утік з німецького полону.

Арешт

На жаль, такої детальної розповіді не може нам подати жоден з організаторів і керівників Немирівського підпілля — вони страчені саме в той момент, коли сформований ними загін був готовий до виходу в ліс. Цей вихід давно назрів. Треба було виходити за тепла, щоб підготувати землянки, пристосовуватися до нових умов життя, перейняти деякий досвід у тих загонів, які вже діяли в Шабельнянсько-дашівському лісі. Все гальмувалось у Вінниці — ніяк вона не могла прийняти рішення.

На ту пору зв'язок з обласним центром був досить регулярним. Звичайно, тут найбільш поінформованими були Буко, Ведибіда, Євдокименко і Улановський — зв'язок ішов через них. Нам відомо тільки те, що Анатолій Буко був знайомий по службі з уповноваженим особливого відділу НКВС Південно-Західного фронту Григорієм Прокудіним. Коли біля Підвисокого перед самим фіналом кризи змішались, як говориться, в купу коні й люди, Буко очолив спеціально створений батальйон прориву і зумів вирватися з оточення лише завдяки зухвалому й неординарному рішення: згадавши досвід фінської війни, частину батальйону підняв у крони дерев і наказав затаїтись. Коли німці пішли на «зачистку» лісу, то, поливаючи усе довкола себе з автоматів на висоті людського зросту, не здогадалися подивитися і вгору. То було дуже ризиковане, але водночас дуже оригінальне рішення. Навіть у сумбурній колотнечі безвиході і масового полонення він Прокудіну запам'ятався, як запам'яталося і вродливе й благородне обличчя його автора.

Прокудін вернувся з-під Кіровограда до Вінниці, почав разом з однодумцями створювати тут підпільну організацію і, коли зайшла мова про організацію власної друкарні, хтось згадав, що «Вінницькі вісті» повідомляли ніби-то друковані листівки з закликом до молоді не їхати добровільно в Німеччину знайдено на вулицях Немирова. Почали думати, хто є там з потрібних людей і Прокудін згадав про Буко. Ніби-то у Немирові в нього були дружина і донька і ніби-то він збирався з Підвисокого вернутися до них.

У нас нема деталей і подробиць тієї зустрічі. Є тільки згадка у спогадах Ніни Буко: «В 1942-му році до Немирова приїхав розвідник Григорій Прокудін. Анатолій знав його з армії. Стояло питання про створення друкарні. Особисто Прокудін і дав мені завдання —

винести шрифти з друкарні. На поміч я попросила Гладковську і Гончарук Т. Двічі ходила з Гладковською і двічі з Гончарук. З завданням справились».

Далі продовжує активний учасник Вінницького підпілля Іван Якович Бялер.

«Зв'язок з групою Буко підтримував Григорій Прокудін. На початку червня 1942 року Г.Прокудін, І. Бондар і я приїхали до Немирова на квартиру М.Улановського, де зустрілися з А.Буко і Л. Ведибідою. Бесіда була тривалою. Становище на фронті погане — Червона Армія відходила до Сталінграда і Кавказького хребта. Перейшли до питань партизанської боротьби з окупантами в малозалісненій місцевості при великій кількості ворожих військ. Поставили розвідувальне завдання про ведення спостережень за автодорогою Вінниця — Немирів — Гайсин, а також радилися щодо можливості прийняття десанту з «великої землі».

Немирівські товариші передали нам шрифт для створюваної у Вінниці друкарні. Для конспірації шрифт висипали в молочний бідон, зверху поклали добрий шар кислого сиру, купивши його на базарі. На станції Вінниця фашисти бідон перевірили, але запах сиру їм явно не сподобався і нас відпустили.

Шрифт ми передали Тарасу Кузьміну, директору підпільної друкарні, яка випустила близько 70 тисяч листівок різного змісту і завдяки чудовій конспірації протрималась до приходу Червоної Армії.

А наша група (Г.Прокудін, І.Бондар, І.Бялер) наприкінці липня 1942-го була послана за фронт з повідомленням про розташування під Вінницею головної польової ставки Гітлера «Вервольф». На початку серпня зустрілися з партизанською розвідкою Калинковецького загону і через рацію генерала В.І.Козлова передали дані в Центральний штаб партизанського руху. Це повідомлення дійшло до самого Сталіна, а Прокудіна доставили в Москву для уточнення даних. З допомогою брянських партизанів добився до Москви і наш дублер І.Драхлер.

Дізнавшись про це, гестапо услід за нами послало групу зрадників для дезінформації, але вона була розкрита і зрадників судив військовий трибунал.

На прес-конференції «Красной звезды», присвяченій партизанському руху в роки війни, наша операція відзначалася, як значна, яка допомогла Червоній Армії під Сталінградом. Затіяна з німцями спеціальна радіогра змусила їх утримувати біля «Вервольфу» великі військові з'єднання піхоти, авіації, танків».

Очевидно, це змусило посилити і агентурну діяльність гестапо. До такої думки схиляє той факт, що коли врешті-решт уночі 26 вересня 42 року в глухому закутку Немирівського парку зібрався штаб підпілля за участю представника з області і оголосив, що 14-й партизанський загін сформовано і 15 жовтня на чолі з Буко він вирушає до Криковецького лісу, як наступного дня почалися арешти всього командного складу. Німці були чудово поінформовані і до 5 жовтня виловили всіх, хто їм був потрібен. Ті, що zostалися, змушені були вибиратися до лісу не організовано, як планувалося, а утікати туди з власної ініціативи, або ж припинити боротьбу і законспіруватися ще надійніше.

Хто зрадник?

Ця загадка остаточно не з'ясована і по нинішній день.

Говорили попервах, що допустився помилки Леонід Ведибіда, який без дозволу штабу

вирішив «перевербувати» на свій бік начальника поліції Михайла Денисюка, а той не дався і сам заарештував Ведибиду.

Ходила версія, що винен в усьому головний агроном Немирівського району Дмитро Малиночка. Він жив у Хвостівцях, що є, власне, тим же Немировом, його окраїною. 27 вересня, на Здвиження, в селі — престольне свято. У Малиночки зібралися сусіди, прийшли й поліцаї, зав'язалася якась суперечка, сусіди надерли поліцаям морди, ті схопилися за ножі, мало не закололи брата господаря, і щоб уникнути можливої відповідальності, той написав скаргу Денисюку, а Денисюк послав розбиратися Леоніда Ведибиду. Ведибіда дорогою до Хвостівців здивав чоловіка своєї сестри Ніни шурина Олексія Тура і вони пішли розбиратися вдвох. Малиночка посадив гостей за стіл і дав їм якогось такого питва, що обидва вирубалися під корінь. З кишені Ведибіди випав бумажник, а в бумажнику — списки всього керівного складу підпілля, які Малиночка негайно одніс до поліції, після чого й покотилися Немировом арешти.

Ця версія не витримує критики з позицій конспірації. Аби Ведибіда дозволяв собі такі безтямні вчинки, як носіння при собі архітаємних документів підпілля, то він би не протримався б у поліції цілісінький рік, а згорів би з самісінького початку. З іншого боку: якщо припустити навіть, що такий список був, то чому підпілля вирішило оддати його на збереження саме Ведибиді, службове становище якого було найвразливішим, а можливість розкриття і негайного арешту — наімовірнішою?

Має значення і дата арешту — 29 вересня 1942 року.

За два дні до цього, у глухому закутку парку Немирівського будинку відпочинку, збирався штаб підпілля, керівники груп і представники області — вирішували, що з половини жовтня треба піднімати народ і виходити в ліс для відкритої збройної боротьби з фашистами. Це була реальна загроза появи ще однієї бойової одиниці поблизу гітлерівської ставки «Вервольф» і гестапо вирішило діяти рішуче.

Але хто ж був його агентом, хто втерся в довір'я і опинився біля серця організації? Нещодавно у Немирові після двадцяти років тюрми, відбутих, як то мовиться, від дзвінка до дзвінка, помер Никифор Яхненко, один з командирів груп 14-го підпільного загону імені Леніна. Власне, у березні 1944 року він привів до Немирівського райкому партії цілий загін, навіть з прапором і печаткою. Цей загін зразу відправили в розпорядження райвідділу НКВС для виловлювання в лісах решток німецьких підрозділів, а також дезертирів, мародерів і взагалі різних підозрілих типів, розмножених війною.

Таким чином, загін Яхненка став на деякий час навіть опорою радянської влади у боротьбі з усіляким злочинним елементом. Никифір Яхненко видавав людям і батькам загиблих підпільників відповідні довідки, скріплені печаткою, а коли потреба в його загоні відпала, партизанів мобілізували в ряди армії, а Никифору дали солідну тилову посаду чиновника — він став начальником лінійно-технічного відділу обласного управління зв'язку. Форма на ньому була примітна, особливо на фоні убогих строїв повоєнної злидоти. Мабуть, саме та форма і стала прикметною ознакою, що привернула увагу одного з «бойових побратимів» Никифора Яхненка по партизанській боротьбі.

Никифор їздив на службу до Вінниці вузькоколійкою Гайворон — Вінниця, а провідником там служив вчорашній партизан Петро Кучма. Побачивши Яхненка (та ще у такій формі), він, мабуть, сплотнів і зовні, і внутрішньо, на певний час йому могло навіть одібрати мову

— це ж Петрів «хрещений батько» на той світ.

Під час війни Петро Кучма був підлітком — у 44-му йому виповнилось 16 і він дуже боявся, що так і не понюхає пороху, якщо не стане партизаном. Невдовзі йому вдалося приєднатися до групи лейтенанта Олександра Карповича, який опинився в оточенні після зимового наступу 1944 року, що відкотився назад, полишивши на ворожій території багато таких груп. З лейтенантом Карповичем був ще старшина Григорій Басов, а також партизани загону «За Батьківщину» Володимир (Льодик) Никифоренко, Аркадій Оцупок і Петро Коваль. На горищі хати Андрія Піхоти в селі Сашках, рихтуючись на нічліг, група знайшла Никифора Яхненка, який зумів переконати Карповича, що є партизанським командиром, зразу приєднався до групи, а через день-другий навіть визвався вести в розвідку обох Петрів — Кучму і Ковалю — в село Йосипенки. У тому селі до Яхненка почали з'являтися підозрілі озброєні люди, в тому числі і четверо власовців у новій німецькій формі. Вони нічого не робили, тільки пиячили по хатах, змушуючи людей давати їм продукти і самогон.

Після кількох днів такої «партизанщини» Коваль і Кучма вирішили зникнути і доповісти про все Карповичу. Лейтенант прихопив з собою ще Оцупка й Никифоренка і вони з'явилися до Яхненка як сніг на голову, вимагаючи пояснень такій бойовій діяльності. Никифір був намолотний на слово, вмів гарно і красиво балакати, знайшов якісь аргументи, що задовольнили Карповича — було вирішено негайно, серед ночі, об'єднавши людей в один загін, іти на операцію до Бугакова. Мовляв, там багато есесівців і вони нападу не чекають. Та ніч запам'яталася Петру Кучмі на все життя. Було дуже темно — за два кроки не видно нічого, хоч в око стрель. Уся група йшла попереду, а замикали її Коваль, Кучма і Яхненко. Раптом попереду розпочалася густа автоматна стрілянина. Яхненко наказав чекати: «Піду розберуся, що там діється». За хвилину-другу він вернувся з власівцем на ім'я Василь, який впритул розстріляв Кучму і Ковалю. Кучма, правда, одержав дві кулі в шию, але був ще живий. Зрозумівши, що сталося, він почав проситися в Яхненка:

— Дядьку Никифоре! Пощадіть! За що ж мене?

Яхненко, подумавши, змилювався: «Ладно! Живи! Тільки тримай язика за зубами». Хитрий! У звіті про діяльність 14-го партизанського загону імені Леніна він згадав і про цей випадок, пояснивши його тим, що розстріляв бандитів Карповича, Ковалю, Никифоренка й Оцупка. Як він, певне, шкодував, що відпустив живим пацана. Ну, який з нього мародер у 16 років? Хто в це повірить? Було багато людей, які знали Оцупка й Никифоренка, як чистих і чесних партизанів.

Командира 14-го партизанського загону імені Леніна судили і там з'ясувалися дивні речі. Дуже цікавими є свідчення підпільника Пилипа Герасимовича Кузьменка з Хвостівця, якого 30 вересня 1942 року арештував сам начальник поліції Денисюк, сам доправив до в'язниці, де він просидів добу. «А вдосвіта нас почали викликати: «Новиков! Тур! Ляшенко!» Потім двоє у касках заходять за мною, ведуть вгору східцями. Нагорі з присутніх я впізнав лише Муху, але роздивлятися в таких випадках неконспіративно. Тут же нас по черзі в'язали тонкою шпагатівкою, скручуючи руки за спиною і ставлячи обличчям до стіни. Скрутили так міцно, що аж кості боліли, а ще більше від такої наруги боліло серце.

Мене поставлено поряд з худим горбоносим чоловіком (потім я дізнався, що це Ляшенко).

Але раптом ми почули виклик: «Яхненко!» Його вели з підвалу останнім, а він на східцях пручався і як побачив, що нас пов'язано і поставлено до стіни, то розридався, і, впавши на коліна перед начальником жандармерії, почав просити, щоб його не в'язали і не вбивали: «Совєти три роки гноїли мене в далеких таборах!»

Ляшенко не витримав, повернув голову і кинув: «Собака!»

Патрульний, що стояв поряд, ударив Ляшенка прикладом у тім'я так, що він умився кров'ю і впав. Після цього усіх нас вивели надвір, лежма почали складати у відкритих машинах, але тут заїхало кілька критих і нас почали переводити туди. В цей момент начальник поліції Денисюк запропонував начальнику німецької жандармерії розв'язати арештантам руки, бо зв'язаних, мовляв, трудно висаджувати на машини. Ми це почули: зразу легше стало на серці, що хоч руки не млітимуть.

Денисюк сам особисто розв'язав руки Яхненкові і той цієї ж миті тухнув поміж машинами на вулицю і тільки його й бачили. Конвоїри кинулися за ним та зараз же й вернулись. Нам рук після цього не розв'язували. Було схоже на те, що Денисюк випустив Яхненка спеціально, що між ними існував якийсь зв'язок».

Вже у Вінницькій тюрмі зведений брат Яхненка, старший лейтенант Червоної армії, що вирвався з полону, Трохим Ляшенко переконано говорив товаришам по нещастю: «Всі ми тут сидимо через цього негідника — він нас обплутав». Рідна сестра Леоніда Ведибіди Ніна Тур розповідала, що Ася Целіш говорила: «Ще в Немирівській поліції після очної ставки Яхненко звинувачував мене в приналежності до партизанського загону. За те, що видала йому пропуск. Хай пропаде пропадом ця Чапля!» (Чапля — був псевдонім Яхненка).

Ніна Тур розповідала, що Леонід Ведибіда і Олекса Тур не раз в її присутності розмірковували над людськими якостями Никифора — надоїдливий, постійно попереджали, що його треба стерегтись.

Брат Ведибіди Петро, якого двічі пускали до Леоніда прибирати в камері, каже, що той все намагається випитувати, просив, коли зостанеться живим, щоб поквитався з Денисюком, його заступником Ціховським, поліцаєм Антоном, ну і з Яхненком, поведінку якого називав підлою. Правда, нічого не розшифровуючи.

Яхненко добре знав Денисюка, Леоніда Ведибіду, з яким його зведений брат Трохим Ляшенко виходив з оточення. Саме в Никифора після розстрілу всіх керівників підпілля опинилися прапор і печатка 14-го партизанського загону. Яким дивом? Хто передав? Може, справді гестапо? Може дарма саме йому (єдиному) розв'язав руки Денисюк? Відповідь на всі ці запитання ніби й очевидна, але до кінця так і нез'ясована. Двадцять років тюрми одержав Никифор Яхненко за свою діяльність під час війни. Суд більше переймався не фактами його зради підпіллю, а участю в «Просвіті».

Драма Ніни Буко

«Коли арештували Анатолія, я вернулася жити на Штилівку, до матері. Спершу їздила до Вінниці з передачами (сьомий місяць вагітності — авт.), але ходити вже не могла. Потім попросила сестру, Одарку Минівну Стояновську (її син Леонід Семенович Стояновський теж був підпільником, а потім пішов у ліс), і вона возила передачі моєму чоловікові. Через неї Анатолій зміг передати декілька записок (на клаптиках газетного паперу). В них він

писав про те, що їх піддають страшенним тортурам, що в організації був зрадник, просив будь-якою ціною врятувати дітей і розповісти їм, хто був їхній батько, повідомляв, що у нього і Тасі Целіш була очна ставка з зрадником...

Згадую, як сестра одного разу, повернувшись з Вінниці, розповіла, що арештованих вивозять працювати на вінницькі вулиці і дороги. Одарка Минівна вирішила дізнатися, чи це справді так, пішла за вказаною адресою, побачила їх. Арештовані працювали разом з військовополоненими. Легко було змішатися з ними, маючи форму. Через декілька днів ми дістали її в наших сусідів Дорошенків (зосталася від сина Володі, курсанта академії імені Дзержинського — авт.). Сестра повезла, вдалося знову дізнатися в охоронника, куди повели на роботу арештованих. Але втеча не відбулася — Анатолій відмовився, сказавши сестрі: «Не можу ціною сорока дев'яти життів рятувати своє одне».

Більше їй не вдалося з ним побачитись. Їх перестали водити на роботу» (з показань Ніни Буко слідчому).

* * *

Потім оте страхітливе повішення чотирьох в центрі Немирова 13 січня 1943 року, потім — розстріл дванадцяти немирівських і чотирнадцяти ситковецьких підпільників.

Вічна слава героям! Але про них говорили пошепки. Переможно цокотіли немирівськими вулицями огирі в бричці головного поліцейя Денисюка і в фаєтоні начальника жандармерії Шульца, де він завше сидів зі своїм півтораметровим псюрою. Життя замгло, а підпілля вже не відродилося в тих масштабах, що було при Анатолії Буко і його соратниках.

«А 25 січня у мене народився син Валентин. Всього дванадцять днів не дожив батько до народження так пристрасно жаданого сина. Я дуже хворіла і змогла зареєструвати його лише 7 лютого.

Жили до жаху трудно. Пам'ятаю день, коли зварили останню дрібну картопельку.

Нагодувала дітей, поклала спати, а сама думаю: «Що ж далі? Продавати більше нема чого, допомоги чекати нема звідки».

Так писала Ніна Буко слідчому КДБ в одному зі своїх багаточисленних пояснень, якими густо було вимощене все її післявоєнне життя. Ніхто не думав про почуття, відчай двадцятидворічної вдови, яка з двома крихітними дітьми залишилася без засобів до існування, без годувальника, без будь-якої надії на майбутнє. Всі визначали не міру її материнського обов'язку, всім було байдуже до її малят. Всі питали: чому вона пішла не туди (невідомо куди!), а до Олександра Кіцмана, до того, хто не раз виручав її за життя Анатолія Буко і був близьким другом сім'ї, хоча не входив до складу партизанського підпілля, а навпаки — належав до примітних посадовців німецького окупаційного режиму. Ніна Минівна пішла до Олександра Карловича Кіцмана — племінника голови Немирівської управи, який був інспектором міського відділу торгівлі і займався забезпеченням Немирова хлібом. У ті роки — посада неабиякої важливості. Підприємства й організації міста складали списки: на одного працюючого належало виробити півкілограма хліба, на одного непрацюючого — 300 грамів. Ті сім'ї, в яких ніхто не працював, реєструвалися безпосередньо у відділі торгівлі. Один магазин продавав хліб робітникам і службовцям, другий — непрацюючим.

За фактами торгвідділу Олександр Кіцман підраховував кількість борошна, яке потребувалося для випічки, йшов до сільськогосподарського коменданта при

гебітскомісаріаті фон Клопмана, той додавав до цього ще й потребу німецьких організацій і виписував ордера на Сокілецький млин. Олександр Кіцман віддавав ордера завідувачеві пекарні Адольфу Островському, а вже той займався транспортуванням борошна і випіканням паляниць. Іншими словами, Олександр Кіцман був досить впливовим, позаяк його рідний дядько обіймав посаду Немирівського старости. З Ніною Буко Саша навчався в одній школі, але йшов на два класи попереду. Зате з донькою старости Юлею Ніна з першого дня школи починала і йшла поряд. Більше того, вони міцно дружили.

Коли Ніна Буко приїхала з Ярмолинець до матері у Немирів народжувати першу доньку, що сталося 20 травня 1941 року, то Юля Кіцман виявилася на ту пору її єдиною подругою. А Сашко Кіцман (звали його всі Шурою) теж не раз заходив в компанії Юлі на Штилівку — він зі шкільної партії був безнадійно закоханий в красуню Ніну Назаренко. Безнадійно тому, що з дитинства мав прикрий гандж — сліпий на ліве око. Через те й не взяли до армії. Старшого брата Івана забрали, а Сашка — ні.

Сашкове потаємне кохання (втім, яке потаємне, якщо всі про це знали?) зустріло такого ж блискучого красеня як само, офіцера, та ще й орденоносця і, звичайно, вийшло за нього заміж. Олександр Кіцман не мав до Ніни претензій — він ні на що не розраховував. Йому залишалося тільки зітхати й дорікати осоружній долі.

Коли до Немирова з Підвисокого вернувся Анатолій Буко з товаришами, для Кіцмана це не стало секретом, а навпаки. Він узяв діяльну участь в його долі. Дядько Федір, незважаючи на явно антинімецьке спрямування акції, зразу допоміг Анатолієві одержати документ з Немирівською пропискою, роботу охоронника банку, а Сашко Кіцман здобув через дядька такі ж документи на двох найближчих друзів Анатолія — лейтенантів Олександра Коваленка та Петра Карпенка. Кіцмани взагалі з великою симпатією ставились до молодого лейтенанта Буко. Те, що вони з приходом німців були оголошені «фольксдойчами», явно не додало їм шарму вищої раси. Вони допомогли Анатолію і Ніні переселитися з маминої хати на Штилівці в центр Немирова — там було чимало квартир, залишених тими, хто відбув в евакуацію. На новій квартирі Ніна Буко почала влаштовувати вечори з піснями і танцями, на які сходилося багато молодих, що цілком природньо. Тоді, у сорок першому, Ніні тільки виповнювався 21, її подрузі Юлі — стільки ж, Леоніду Ведибіді, який забігав сюди прямо в своїй поліцейській формі — 27, Буко — 28.

Інколи Саша Кіцман і Ніна Буко, взявши одне одного попід руку, йшли на заняття драматичного гуртка «Просвіти» — Ніна там співала й танцювала, а Кіцман виконував ще й роль завгоспа — відчиняв і зачиняв двері, відповідав за столи, стільці. Буко відпускав дружину без заперечень — з Кіцманом вона була під надійною охороною, тим паче, що, як фольксдойч, він мав документа, що комендантська година для нього кінчається не як для всіх, а опівночі.

Олександр Кіцман не був підпільником, але був винятково доброю людиною. Після того як ним займеться радянська служба держбезпеки, їй коштуватиме великих зусиль назбирати компромату, щоб судити його як зрадника Батьківщини — ніхто не міг посвідчити, щоб тойдесь хоч раз переступив межу і здійснив вчинок, невластивий його совісті. Інший на його місці стеряв би глузд, маючи в своїх руках хлібні картки всього району, а тим паче те майно, що було звезене в кінотеатр Немирова з розграбованих магазинів і евакуйованих квартир. Олександр Кіцман був людиною з чистими руками, до яких ніщо не пристало, і

людиною правильною, хоча й не утратив до патріотичних списків підпілля.

«Разів чотири, — показував він на допиті в слідчому відділенні КДБ Красноярського краю в 1984 році, — Ніна Буко зверталася до мене з проханням дістати чисті бланки пропусків на право виїзду за межі Немирівського району. Говорила при цьому, що треба відправити військовополонених, які перебували на лікуванні в Немирові, але про те, що вона при цьому просить від імені підпільників, не говорила. Ці її прохання я виконував вперше восени 1941 р., вдруге — весною 1942-го і двічі — влітку 1942 р. В усіх випадках передавав Ніні Мінівні по 15–20 бланків. Діставати їх було нескладно, оскільки голова райуправи Ф.О.Кіцман частенько випивав.

Весною 1942 року я дізнався, що в списки для вивезення людей в Німеччину включено знайомого мені Едіка Шевченка. Зустрівши на вулиці його матір Станіславу Малиновську, я сказав, що Едікові треба сховатись. Зробив я це з власної ініціативи, ніхто мене про це не просив — просто було шкода, що людей женуть в Німеччину.

Восени 1941 року на міській пекарні в Адольфа Островського переховувався єврей на прізвище Рахман. З ним я був знайомий ще до війни, знав, що він ховається і, почувши від свого дядька Федора, що готується масове знищення євреїв Немирова, попередив Островського, щоб переправив Рахмана через кордон на румунську територію, що той і зробив.

Весною і влітку 1942 р. до списків на вивезення в Німеччину не раз потрапляла моя знайома, мила і славна дівчина Сіма Матковська. Два чи три рази, дізнавшись про це, я просив дядька Федора, як члена комісії по вивезенню людей в Німеччину, виручити Сіму. Проти її прізвища з'являлася помітка, що вона непридатна для відправки.

Допомогти і Рахману і Матковській ніхто мене не просив. Робив це я з власної ініціативи, бо було шкода знайомих людей.

Весною 1942 року до мене звернулася Ніна Буко і сказала, що для відправки в єврейське гетто потрібен хліб. Я погодився і за проханням Ніни Мінівни звів її і мешканку Немирова Гладковську (імені не пам'ятаю) з Адольфом Островським: він по тому постійно видавав їм по 5-6 буханок. Але скільки разів це було — не скажу.

Не менше двох разів на тиждень з проханням про хліб звертався до мене і Павло Пузанов, який працював водовозом дитячого будинку і з яким я познайомився на одному з молодіжних вечорів у Буко. Пузанов звертався до мене впродовж усього періоду окупації, але я тоді не знав, що він був підпільником. Нікому з людей, які зверталися до мене за хлібом, я не відмовляв».

Свідчення Павла Пузанова

(він же — Пінт Григорій Михайлович. Освіта вища. Головний конструктор проектно-конструкторського бюро Мособлавтоотрансу)

«Служив я в Тернополі. 6 серпня 1941 року був важко поранений. Потрапив до Вінницького концтабору, звідки втік. Дорогою здибав Пузанова Павла Дмитровича, який поділився зі мною своїми документами і під його іменем я ходив до кінця війни, осівши в Немирові.

З Кіцманом Олександром Карловичем познайомився у Буко — він працював в управі, займався розподілом продовольчих карток. Був з місцевих німців. Мені здалася дивною його присутність у цьому домі, добрі стосунки з його господарями, але Буко сказав: «Так

треба!» Через деякий час він наказав мені піти до Кіцмана в управу: «З ним є домовленість, що даватиме тобі продовольчих карток більше, ніж на одну особу. А ти будеш отоварювати їх і возити хліб в гетто і військовополоненим». Що я відтоді й робив постійно. Кіцман давав мені щомісяця до десяти зайвих карток, але ніколи не говорив, що це для євреїв і полонених. З його боку я ні разу не бачив ворожості і не чув злого слова проти радянської влади.

Після смерті Буко Ніна Минівна перейшла жити до Кіцмана. Коли я запитав «чому», то була відповідь: «Треба рятувати дітей від смерті».

Свідчить О.К. Кіцман

«Приблизно через місяць після арешту Анатолія я дізнався від Ніни Буко, що її чоловік був підпільником. Допомагав доставати продукти для передачі у Вінницьку тюрму, де утримувався Анатолій. Як я вже пояснював раніше, з Ніною Минівною Буко я був знайомий з дитинства і завжди перебував з нею в добрих стосунках, дружив. Вона подобалась мені, як жінка, але в близькі стосунки з нею я вступив десь у грудні 1943 року. Саме в цей час вона закликала мене на квартиру до своєї подруги Тані (прізвища не пам'ятаю) і сказала, що її включили до списків на вивезення до Німеччини. Звідки їй стало це відомо, не скажу, оскільки на той час у мене вже не було можливості з'ясувати — мій дядько, колишній голова районної управи Федір Олександрович Кіцман, на ту пору вмер.

Вислухавши Ніну Минівну, я того ж дня забрав її з малолітнім сином до себе додому і попервах навіть не випускав на вулицю, а через декілька днів оголосив у себе на роботі, що Ніна Буко стала моєю дружиною». (з пояснень слідчому Красноярського управління КДБ 10.08.1984 року).

Уявляєте собі ефект цього повідомлення?

Все містечкове міщанство (скільки там того Немирова) взяло участь в обговоренні.

Згадалося, як і до того, ще при живому чоловікові, вона з тим Кіцманом ходила навіть попід руку. З якої такої радості? Певне, погано жила з Буко? Може це вона його і здала німцям? Бо ж як не ховайся, яким не будь конспіратором, а від власної жінки всього сховати не вдасться?

Може, цей Валентинко не Буко, а Кіцман?

Суди-пересуди котилися все далі й далі, обростали здогадками і вигадками, фактами й нефактами. Дійшло навіть до того, що один зі справжніх підпільників уже після війни розповідав слідчому держбезпеки, що сам на власні очі бачив, як Буко ніс Валентина на руках, а його жінка йшла позаду попід руку з Олександром Кіцманом. Пізніше висловив з цього приводу непорозуміння і невдоволення, на що Буко відповів з незрозумілим спокоєм: «Хай походять для загального блага. Кіцман повідомляє мені дуже важливі розвіддані». Це було анекдотично весело. Слідчий перепитав, кого ніс Буко на руках — доньку чи сина?

— Сина! — переконливо і твердо відповів підпільник. — Кажу ж вам, що власними очима бачив.

Отже, звиялась хуртовина пліткарства, як у тому анекдоті про Івана: на одному кінці села його вкусив собака, а поки дійшла до іншого кінця, то вже Іван — собаку.

Ще більше дрівець у палахке багаття теми додала втеча Ніни Минівни разом з

Олександром Кіцманом і його сестрою Лідою в січні 44-го року, коли наші війська несподіваним ударом прорвали фронт, і німці змушені були покидати Немирів. Всім фольксдойчам під загрозою розстрілу було наказано теж виїздити. Олександр Кіцману видали сани і пару коней. І Ніна, і Ліда, залишивши по двоє діток на своїх матерів, поїхали світ за очі і цю панічну ейфорію важко зрозуміти, особливо, з позицій сьогодення. Обидві ж фанатично обожнювали дітей. Але поперед фронту, обганяючи його, котилися чутки про нещадні розправи над фольксдойчами, цією п'ятою колоною, яка сиділа тишком-нишком, а як тільки з'явилися гітлерівці, зразу стала німчурою. Отже, потайки працювала на фашизм. Пам'ятаючи 37-й рік з його розгромами і сорок третій з розкопками страхітливих могил у центральному парку культури й відпочинку міста Вінниці, про які так багато писали й говорили і які мовби впритул наблизились до народу, бо люди впізнавали серед розкопаних і батьків, і синів, і сестер, і матерів. Розстріляних безневинно! А тут — вина! Та ще яка! Фольксдойч! А ти — його жінка? А ти — його сестра?

В страху очі великі. Але доїхавши до Сатанова, побачивши, як переправляється через річку поліція, зрозумівши, що назад вороття може й не бути, жінки закрили в один голос про дітей. І Олександр переправлятися не став. Повернув голоблі назад.

Тим часом, наступ захлинувся, наші відступили і вернулися знову аж через два місяці — в кінці березня 44-го. До того часу Ніна Буко і Олександр Кіцман жили в її матері на Штилівці, а коли прийшла Радянська Армія і Олександра не зачепили, він перебрався до Вінниці і став працювати завідувачем їдальні будівельного тресту. Стосунки з дружиною не склалися, щось у тих стосунках тріснуло, хоча Ніна Минівна була вагітною, хоча страждала від нужди і бідності. Навіть коли 9 жовтня 1944 року в неї народились одразу хлопчик і дівчинка, а Олександр Карлович прилетів негайно з пропозицією оформити їхні стосунки дружини і матері двох його дітей, Ніна Минівна відмовилась. В КДБ згодом запитають про мотиви і причини. Ось її пояснення: «Йому, Шурі, я зобов'язана порятунком дітей і себе під час окупації. Спасибі за допомогу. Але, щоб вийти заміж, треба любити. У мене ж до нього — лише вдячність і товариські почуття».

У березні 45-го Кіцмана арештували, звинувативши в державній зраді — фольксдойч і завгосп «Просвіти», хоча німці ту «Просвіту» самі розігнали ще в 42-му році. Але ж це було українське утворення, гніздо буржуазного націоналізму. Кіцмана допитував спеціально викликаний, «підкований» саме на цій темі слідчий, який писав такі професійно обгрунтовані протоколи допитів, які мимоволі розтягають рота в позіхах — ну, не міг такого знати Олександр Кіцман з його десятима класами і цілковитою байдужістю до національної теми — Ніна Буко з її любов'ю до рідного слова і пісні була куди більшою «націоналісткою». І все-таки Кіцману записали державну зраду і чотири роки тюрми, які він і відбув у Чорногорську Красноярського краю на посаді старшого кочегара шахти. Приїздив по тому у відпустки, щоб побачитись з дітьми. Ніхто не скаже, що ходив по Немирову з гордо піднятою головою (сімейна драма — не предмет для гордоців), але людям в очі дивитися не соромився. Врешті-решт його таки реабілітували. Хоча й запізно (аж у 1991-му році).

А Ніна Минівна так і понесла в могилу таємницю двох своїх печальних романів, думок і переживань. В протоколах допитів залишилися сліди недовіри й підозр, бо партія і її бойовий збройний загін КДБ вважали, що вона жила не так, як належало за рішеннями

з'їздів та правилами ідейного виховання. Була не така, як треба. В ній переважала пристрасть і материнська логіка, а мала б переважати ідейність.

В неї, правда, не можна було відняти цілком очевидної участі в підпільній боротьбі проти німців, а так відверто хотілося.

Помста

Нашому народові повезло на партію — вона була розумом, честю і совістю епохи. Зате партії не повезло на народ: скільки його не виховуй, а він все одно не такий. Тому доводилося суворі північні окраїни держави будувати все новими й новими школами комунізму. І хоча комунізм — найсвітліше майбутнє людства, школи не відзначалися гідною цього світла архітектурою. Шкіл треба було дуже багато і тому ідеологи комуністичної забудови знайшли найпростіший і найоптимальніший варіант: колючий дріт, бараки з триярусними нарами, обов'язкові вишки з озброєними вартовими. «Хрущовки» сталінської доби!

Його Світлість Комунізм потребував великої кількості кадрів — за колючими дротами навчалися мільйони. Велика Вітчизняна війна розчарувала нашу партію — хоча під мудрим керівництвом і була здобута видатна перемога над фашизмом, з'ясувалося, що з тією половиною народу, який залишився в окупації, треба щось негайно робити. Низька його свідомість побувала під впливом фашистської ідеології, а це, безперечно, позначилось на настроях, зіпсувало народ.

Ще в 44-му нарком внутрішніх справ Лаврентій Берія і заступник головнокомандувача Збройних Сил Радянського Союзу маршал Георгій Жуков запропонували весь український народ, уражений бацилами окупаційного режиму, депортувати у віддалені регіони країни, де б він трохи виздохав, трохи вимерз, повмирав би від хвороб і різних пошестей. Але було пораховано, що треба перевозити мільйонів сорок — очкур лопне, поїздів не вистачить. Ідея не пройшла.

Але ж народ без науки залишати не можна. Тих молодих, які дочекалися мобілізації в сорок четвертому, беззбройними і необмундированими, кинули під Ясси, де вони й лягли десятками тисяч, бо косили їх там, як молоду траву, завиграшки і безборонно. Офіцерів, котрим не вистачило мужності саморучно застрелитися у тих боях, де їх партійне керівництво сотнями тисяч здавало в полон, заганяли в штрафні батальйони, виставивши за спиною кулеметників «смершу», щоб іти тільки вперед, бо ззаду все одно — смерть. Тих, що відсиділи в німецьких концтаборах і полонах, а надто на території рейху, прогнали через трієри фільтраційних утворень. Обладнання і устаткування цих чистилищ обслуговували справжні хлопці з енкаведе — видатні творці таких протоколів, після яких кожному забезпечувалась повна середня освіта в лікнепах мордовських лісоповалів і золотих копалень Магадану.

Ну, а підпілля і партизани — це особлива стаття. Без мудрого партійного керівництва неорганізований народ наробив стільки дурниць, що й по сьогодні розібратися важко. Стихія, анархія! Візьміть того ж Буко! Один клопіт з його героїзмом. Ніякої конкретики — невідомо навіть, де і як його розстріляли. А тут ще цей Іван Безуглий зі своїми публікаціями, в яких «використані лише документи радянських і трофейних архівів, свідчення учасників і очевидців подій» (Довідка обкому партії 6.III.1987 року).

Над усіма документами, свідченнями учасників і очевидців, виявляється, має бути віза обкому партії. Без цієї візи ніякому документу вірити не можна! Тільки партійна віза — індульгенція на подвиг, патріотизм, визнання, героїзм, на існування загону чи групи. Прочитавши книгу секретаря Вінницького підпільного обкому партії Дмитра Бурченка «Рейд до берегів Південного Бугу», яка вийшла в 1978 році, коли уже здається, в історії партизанського руху Вінниччини все було з'ясоване, відкрите, запротокольоване і відправлене на полиці архівних схронів, я з подивом побачив, що там жодного разу не згадали імені Кармелюка Великої Вітчизняної — Івана Калашника, що там про головну партизанську силу Вінниччини — другу бригаду ім.Сталіна під командуванням А.Г.Кондратюка — похапцем, як про щось другорядне і не варте уваги.

Про Немирівське підпілля взагалі сказано таким ось кандибобером: «Немирівська підпільна організація, що об'єднувала 33 чоловіка, складалася в основному з військовополонених, які втекли з концтаборів, і деяких місцевих інтелігентів».

Кому ж очолити цих військовополонених, як не Анатолію Буко, що прорвався до Немирова з цілою групою однополчан, троє з яких (Коваленко, Карпенко і Козачинський) були люто катовані і розстріляні водночас зі своїм командиром?

Тим часом Бурченко пише: «Очолювали її (підпільну організацію — авт.) полум'яні патріоти О.Д.Євдокименко, В.С.Шахов, М.М.Улановський і Л.С.Ведибіда.»

Про Анатолія Буко у книзі лиш для проформи, одним словечком — обрали командиром 14-го партизанського загону перед виходом в ліс. Хоча й це уже визнання, що загін був створений, бо якби його не було, то кого виводити в ліс, ким — командувати?

Дмитро Бурченко належав до тих партійних функціонерів, хто особливо ретельно судив свій народ за те, що він намагався без партійної візи зробити який-небудь порух. Саме Бурченко доклав максимуму зусиль, щоб Немирівське підпілля, яке виникло і загинуло за рік до того, як в області з'явився секретар Вінницького підпільного обкому, кваліфікувалося як щось несерйозне і непотрібне. Саме від нього розповсюджувалася хвиля тотальної недовіри до ранніх партизанських утворень — як до провокаційно-шпигунських формувань. Слава Івана Калашника — убитого майже за рік до появи Бурченка, була йому кісткою поперек горла. Він і вмер з переконанням, що Калашник — гестапівська легенда. Коли у Кантелинці ставили пам'ятник цьому герою, Бурченко послав свого представника у район, щоб не дозволяв цього зробити.

Свідчення професійного розвідника Григорія Прокудіна, одного з організаторів Вінницького підпілля, 12 квітня 1962 року «Коли на сторінках газет «Комсомольська правда» і «Радянська Україна» молодим чекістом Вінницького обласного управління КДБ, майором І.О.Безуглим був опублікований нарис «Це було під Вінницею», де на основі радянських архівів, бесід з живими учасниками підпілля, архівних трофейних документів правдиво описано події і боротьбу радянських патріотів навколо гітлерівської ставки «Вервольф», Бурченко написав в усі інстанції (ЦК КПУ, комісію у справах партизан України, газету «Радянська Україна»), що все це вигадки, ніякого зв'язку підпілля з Москвою не було і що вигадка навіть Прокудін, якого до Москви посилали — такого не існувало і такого він не знає. Тепер, розмовляючи зі мною, Бурченко нарешті переконався, що я існую. Зв'язок Вінницького підпілля з Москвою

був і здійснив його не тільки я, а й інший учасник тов.Драхлер (підпільна кличка — Голохвастов), який потрапив до Москви через Брянські ліси. Про нього я попервах писав, як про учасника підпілля, не знаючи про те, що він був посланий услід за нами, як дублер — з ним у Москві я зустрівся.

З моменту подій, які відбувались у Вінниці, минуло 20 років. За цей час справами Вінницького підпілля не займався ніхто. Образливо, що досі не визнана партійними органами організація «За Батьківщину». Про них повинен знати народ. Найбільш достойних треба було б відзначити хоча б посмертно.

Дуже ціную заслуги Д.Т.Бурченка в організації партизанського руху на Вінниччині в період з 1943-1944 р.р., але того, що відбувалося у 1941-1942 рр., коли Бурченка тут не було, теж забувати не можна. Не окремі групи боролись, як це хоче довести Бурченко, боролась ціла організація, що складалася з груп, керованих комуністами — радянськими патріотами, що в силу обставин змушені були залишитись на тимчасово окупованій ворогом території».

Цей чоловік з настороженими, недовірливими і недобрими очима, який органічно не визнавав ніякої самоініціативи знизу, який вважав, що право організовувати і об'єднувати людей має тільки комуніст та ще й призначений для цього вищою інстанцією, був, на жаль, верховним суддею партизанського підпілля Вінниччини. Все, що було до нього і в тому регіоні, де він не пройшов зі своїм з'єднанням, мало дуже умовне право на існування. Без нього ніхто не мав права на організацію обкому на окупованих територіях, а якщо організовував, то це дитяча гра. Обком Бурченка почав діяти... в Москві тільки 12 жовтня 1942 року, себто тоді, коли все Немирівське підпілля вже мучилося в катівнях гестапо і навіть не здогадувалось про народження тієї сили, яка з'явиться в області, щоб судити загиблих своїм несправедливим судом, роздавати посмертно характеристики й посади.

В щоденниках загиблого Андрія Кириловича Микитенка, до зони діяльності якого входив і Криковецький ліс під Немировом (тут він робив спеціальні обстеження на предмет придатності для розташування партизанських загонів), є запис від 2 грудня 1942 року, коли Бурченко ще й не збирався рушати на Вінниччину (вирушив тільки 15 квітня 1943 року. «Прибули до Вінниці. Вирішили створити крайком, до складу якого увійшли я і Сашко (тимчасово). Мені доручили військово-партизанську справу». Це ж чорним по білому — створено крайком, а не обком. Ніхто про Вінницький підпільний обком Бурченка не знав і не чув. Діяльність Микитенка виходила за межі області, поширювалась на Христинівський, Уманський райони Черкащини, Гайворонський — Кіровоградщини, Балтський — Одещини. Ті, хто воював з фашистами зі зброєю в руках, знали реальність і виходили з умов цієї реальності, а ті, що сиділи в тилу, прийшовши потім сюди в переддень звільнення області регулярною армією, вважали себе головною патріотичною силою і слухати не хотіли, що до них тут воював ще хтось. Тому ніяких інших обкомів і крайкомів. Нічого не було, а якщо й було, то — самодіяльність, не варта доброго слова. Там не було організації.

Партизанщина під орудою гестапівських диригентів.

Діяльність Андрія Микитенка, в результаті якої мимо волі секретаря підпільного обкому Бурченка, котрий привів з'єднання менше тисячі чоловік, сформувалося з'єднання імені Сталіна на дві з половиною тисячі. Знаючи про це, Бурченко не знайшов можливості зустрітись з його командирами. Мабуть, боявся, що може виникнути ідея об'єднання і якщо гудзик пришиють до кожуха, то кожухом виявиться не підрозділ Бурченка, а той, що

створювався Микитенком і очолювався тепер А.Кондратюком.

Через те по війні роль з'єднання Кондратюка припинувалась, в самого командира вишукували всілякі ганджі й недоліки, а Андрієві Микитенкові, якому треба було дати Героя, (його діяльність і мужня смерть від власного пострілу в оточенні фашистів були гідні найвищої нагороди), ніяк не знаходилося місця в ієрархії партійних лідерів — ніби секретар крайкому, але ж без призначення ЦК; ніби секретар обкому, але теж без цеківської візи; а крім того — куди подіти Бурченка? Знайшли врешті-решт обтічний варіант — Андрію Кириловичу посмертно вигадали посаду секретаря міжрайонного підпільного комітету партії. А позаяк вважалося, що цього й так дуже багато, то з нагород Микитенкові випала не зірка Героя, а всього лиш орден Леніна.

Таким чином, воювали одні, а судили їхню діяльність та ще й з великими ревностями ті, що прийшли пізніше. Відсидівшись у тилах, покинувши народ на поталу чорній фашистській орді, вони тепер вернулися питати, як цей народ поведився без них. Виходило дуже по-блужнірськи, але це завжди так, коли бездоганна партія керує невдалим народом.

Одначе на першому засіданні Немирівського райкому партії, яке розглядало «партизанську» тему 22 вересня 1944 року, було визнано, що в районі справді існувала підпільна організація і очолював її Анатолій Буко (Новіков), начальником штабу був Леонід Ведибіда, а секретарем підпільної парторганізації Олександр Євдокименко. Точилася тільки полеміка щодо існування 14-го партизанського загону імені Леніна. Коли з'ясувалася підступна і загадкова роль Никифора Яхненка, який приніс до райкому партії печатку і прапор цього загону, то це пішло не на користь, а на шкоду всьому підпіллю. Оскільки будь-яка звітність перебувала під контролем Д.Бурченка, то 14-й партизанський оголосили лжезагоном, хоча «лже» він став тільки при Яхненкові. Відтоді у цій звітності весь час щось було не так. Її «редагували», вирівнювали, вкорочували й доточували. З арени таким чином поступово зник один з найактивніших і найпопулярніших оточенців Василь Іванович Шахов, ексцентричний, хоробрий, хлопчакуватий, дещо авантюрний, на прізвище Діва. Його називали представником обкому партії, він і сам цього не заперечував. Після арешту керівництва підпілля його знайшли убитим на полі під Бобловом.

Ніхто не міг пояснити загадки цього вбивства. Ніхто цим і не займався. А позаяк Бурченко, формуючи підпілля перед німецькою окупацією, Шахова не знав, бо той тоді служив у війську і прийшов у Немирів з військовополонених, то його просто викреслили зі списків, щоб не плутався під ногами.

Були неясності і в біографії Анатолія Буко. Так, він, безперечно, мав орден Бойового Червоного Прапора за фінську компанію, його з цим орденом на грудях бачили до війни, але нема документів, що був членом партії. Це вилами писано. Нема також ніяких документів, де і як його розстріляли.

І ось, коли 1954 року переносили прах повішених Леоніда Ведибіди, Алли Брилінг, Олександра Євдокименка і Михайла Улановського у парк Немирівського будинку відпочинку, то спершу була пропозиція вибити на стелі імена всіх керівників підпілля, але на засіданні бюро РККПУ прозвучав голос партійного сумніву: «А що як Буко живий і раптом вигулькне десь за кордоном? Кажуть, що його перед стратою виносили з камери на руках, бо не міг сам рухатись? Ну, ми знаємо гестапівців, як майстрів ще не таких спектаклів. Краще не вибиваймо його імені. Береженого Бог береже».

І не вибили.

Потім, з роками, для утвердження партійного авторитету Олександра Євдокименка, який виявився родичем деяких сучасних партфункціонерів, «створили» по ходу п'єси окрему підпільну групу і «призначили» її єдиним начальником Олександра Давидовича. А позаяк 14-й партизанський загін, який був створений і існував, бо ж не могли Анатолія Буко тієї пам'ятної ночі 26 вересня 1941 року призначити командиром неіснуючого, ефемерного загону перед самісіньким його виходом в ліс. Загін був, але без командира він нікуди не пішов. Та оскільки «естафету» перехопив провокатор, то краще позбавити Буко і Ведибиду ролі організаторів 14-го загону, залишити одне «Немирівське підпілля» і призначити для цілковитої ясності єдиного керівника Олександра Євдокименка.

Соромно про це навіть писати. Імена мучеників у нашому народі завше були святими.

Тільки антихристи і безбожники дозволяли собі над такими іменами збиткуватись.

Три зорі Валентина Буко

— 3 дитинства у мене три зорі, три висоти, три захоплення — батько, музика і спорт.

Батько — це та височина духовності, яка світить мені, як сонце, до якої я весь час прагну, на яку орієнтуюсь, перед якою звітую, як перед Богом, яка не дає мені схибити. Я його не бачив жодного разу, бо народився через 12 днів після його розстрілу, але це нічого не означає. Чую всіма фібрами його душу і дуже пишаюся тим, що схожий на нього фізично і духовно. Він був чудовий спортсмен, боксер першого розряду, на прохання батька (інтуїтивно вгадував, що в нього буде син), мене назвали іменем його меншої сестри — Валентини, а їх у нього три — Надія, Антоніна і Валентина. Вони, до речі, дуже хотіли, щоб я пішов його дорогою — по армійській лінії. Але в мені переміг напрямок — гуманітарно-естетичний. Мама добре танцювала, мала театральні здібності, співала — чарівний голос альт, красиво рухалась. Від неї передалася любов до музики.

Жили ми у злиднях і бідності. Четверо дітей. Мати — секретар-друкарка в педагогічному училищі. Рахували копійки, тримали квартирантами студентів, тряслися, побачивши здалеку фінагента — досі у мене страх перед казенно-зеленим кольором (в мундирах такого окрасу ходила фінансова служба). П'яти років, однак, я уже добре грав на гармошці і студентам не було більшої втіхи, коли я, маленький, йшов з ними у святкових жовтневих колонах, розтягуючи міхи.

Часом чув: «Син лейтенанта Буко» і вже тоді це звучало, як музика. Незвичайним у ньому було те, що нікого іншого так не називали. А бідність швидко робила мене дорослим.

Вдячним на все життя буду Миколі Григоровичу Распопову. Одесит, військовий диригент, він одружився в Немирові. А грав же — ну, не передати! Я міг сидіти годинами і слухати, забувши про все.

Він підбирав собі вчорашніх фронтовиків — бас, барабан, другий тенор, альт, баритон, дві труби — основна з першим голосом і друга — для підкраски. Я, малий, ходив другим трубачем на весілля. А грали з головолицею, себто один день зрання до смеркання — в молодого (спали там), а наступного дня до ночі — в молоді. Оркестранти пройшли війну, але були молодші за мого батька, йшли на ніч гуляти, а мене залишали «капельмейстром».

— Був на весіллі?

— Був.

— Молодого-молоду бачив?

— Бачив.

— Їв-пив. Не голодний?

— Ні.

— Ось тобі карбованець на кіно і сиди біля труб, лягай з ними спати, але щоб ніхто не покрав.

Проводжаючи, нам накладали в труби пиріжків — свята хвилина щастя. Я міг не тільки сам наїстися, а й принести щось додому. У 9-10-му класах мені, зеленому, платили на весіллі половину того, що дорослим. А в школі я був капітаном футбольної команди і тренером заодно (трапився, правда, хороший футболіст, потім взяли його, щоб учив нас, але чим було йому платити?!) То я сам з власної охоти заходився розвивати хлопців атлетично — після уроків, по неділях шукали глибокі сніги, брьохкали у них через силу і раділи, коли ледве ногами двигали від втоми, а потім по книжках вивчали різні схеми атак, щоб несліпо чи інтуїтивно, а з розумом і клепкою, свідомо. Покрадьки, щоб не знали, не бачили і не чули вчителі, ходили щедрувати, колядувати, посипати, збираючи гроші на труси і майки: щоб своя форма та ще з якимись прибамбасами. У десятому класі (де ви таке бачили?) уперше в історії райцентру футбольна команда школи номер один стала чемпіоном області.

Ім'я Буко почало щось означати. Я гордився, що не ганьблю батька — я уже все знав про нього. Не хвалюся, але мене поважали — і хлопці, і вчителі. Директором був мудрий чоловік Іван Тимофійович Солейко. Розповів йому про Распопова. Як грає на трубі, як диригує. От якби це нам шкільний окрестр! Я бігав би, збирав хлопців, аби тільки Микола Григорович узявся навчати.

Послухався Іван Тимофійович і в нас був знатний оркестр, а я в ньому — староста. Але й цього мені було мало — мене спопеляла жага діяльності. Бігав до Будинку культури — брався за баяна, грав у драматичному гуртку. Але ніде ніколи не говорив, що я — Буко, син героя. Я працював так, щоб люди самі це казали. То була найвища оплата праці. Світ від цього робився прекрасним і люди в ньому були якщо не найкращі, то все одно такі, що їм усе можна було прощати.

Після школи я, звичайно, подався до Немирівського педучилища — там такі як я, були потрібні. Перша зимова педагогічна практика 1961-го року в Хвостівцях. Був на квартирі в місцевого агронома Пилипа Кузьменка, якого арештували разом з батьком і якому пощастило втекти з Вінницької тюрми. А директором школи — керівник підпільної групи в Хвостівцях Василь Іванович Сугак. Я одного разу заслаб, лежав у ліжку, а він прийшов, почав розповідати, яким був мій батько, як він наполегливо і обережно створював 14-й партизанський загін. А тоді й каже:

— Мушу, Валентине, повідомити таке, що може бути тобі неприємним. Але ти його повинен знати. Райком створив групу, яка домагається від тих учителів і директорів шкіл, котрі числяться учасниками підпілля, щоб називали його організатором і керівником передусім не твого батька, а Олександра Давидовича Євдокименка.

— А це ж чого?

— Причин багато, але головна та, що ця бестія Яхненко виконав явно провокаційну роль.

Не знаю, яким чином йому вдалося захопити прапор і печатку 14-го партизанського загону (може бути, що він сам їх і виготовив), але факт є фактом — сам Яхненко після звільнення приніс і здав у райком того прапора, привів з собою декілька чоловік, яких навіть узяли в міліцію на допомогу в боротьбі з залишками німецьких підрозділів, бандитськими групами, мародерами і дезертирами. Потім вони всі пішли в армію, а Яхненко написав звіт про діяльність загону, який виявився суцільною фальшивкою, бо той загін теж був фальшивкою — Никифор понабирав туди різних волоцюг, власівців і вони убивали справжніх партизан і тих оточенців, які справді воювали проти німців. Коли це з'ясувалося, то банду Яхненка визнали лжезагоном, а його командира засудили на 20 років каторги. І сьогодні йдеться про те, що 14-го партизанського імені Леніна ніколи не було.

— Як же не було, якщо 26-го вересня 1942 року мого батька було призначено його командиром? Він же тільки тим і займався, що цілісінький рік створював цей загін.

— Це, синку, той випадок, коли райкомові краще, щоб його взагалі не було. Менше клопоту, не треба нічого з'ясовувати — не було і все. Їм легше затерти твого батька, ніж займатися з'ясуванням деталей, фактів, подробиць, опитуванням сотень людей. Дали команду не визнавати Буко одним з організаторів підпілля і спробуй їм заперечити — відберуть партійного квитка, викинуть на смітник і нікому ти нічого не доведеш. Мені було так тяжко, так образливо, що я навіть плакав. Нічого в мене дорожчого нема, ніж честь батьківського імені і ту забирають. Як же це можна? В кого піднялася рука? В кого таке підле камінне серце?

А діло, виявляється, зайшло далеко. Через день чи два я пішов у школу з баяном на репетицію художньої самодіяльності і Василь Іванович представив мене: студент педучилища, практикант Валентин Анатолійович, син героя війни і організатора Немирівського підпілля, Анатолія Буко. Був там з дітьми учитель молодших класів, старий, хворобливий (його, здається, мучили сухоти), який зреагував на слова Василя Івановича несподівано гостро і навіть грубо:

— Буко не був організатором підпілля. Райком свідчить, що організатором і керівником підпілля в Немирові був Олександр Давидович Євдокименко. А райком краще нас з вами знає, що діється в районі.

Я, чесно кажучи, тоді зовсім не цікавився, хто в районі головний, що таке райком, райвиконком, сільська рада чи споживча кооперація. Мені було 18. Я знав тільки батька, музику, спорт, навчання в технікумі. Ніщо інше мене не цікавило.

Я тоді ще не думав, що людину можуть змушувати говорити не те, що вона бачить, знає і думає. Я ще був дуже наївним. Але мене та хвостівська суперечка стривожила. На мою світлу і чисту любов до батька насувалася чорна хмара. А це означало, що хмара насувається на саме моє життя, бо без чистого імені батька воно мені було б непотрібним. Я почав розмовляти на цю тему з усіма підпільниками, яких знав, і побачив, що вони соромляться дивитися мені в очі. Дехто, щоб виправдатись, почав говорити, що моя мати поводитись не так, як треба, що має двоє дітей від офіцера-орденоносця, а двоє від німця-фольксдойча. Це неправильно. Сім'я героя має сприяти вихованню підростаючого покоління, в ній все повинно бути чистим, зразковим і бездоганним.

Я зривався, кричав: «А при чому тут Анатолій Буко? Перепитайте всіх, хто його знав — ніхто поганого слова не скаже».

Певне, я мав рацію. Але що з того? Люди слухали мене, знизували плечима і глухо мовчали.

Мене, тим часом, тіпала пропасниця відчаїв. Я вже бачив, що мої аргументи добродішні і незаперечні, але я ще надто молодий, а та сила, що нищить мою гордість, надто груба і безсовісна. Люди її бояться. Послухатись мене — скажуть, що повелися з дитиною. Тут, видно, треба й самому інколи промовчати, бо як захочуть, то створять комісію і оголосять батька зрадником. Вже говорять, що нема його могили. Скоро скажуть, як про Олега Кошового, що втік за кордон і навіть знаходяться свідки, які його там бачили.

В тій же камері, що й батько

Армійська служба для мене промайнула, як один день свята. А починалось це свято в Бердичеві. Найпам'ятнішим було 7 лютого 1962 року. Мені 19. Хоча народився 25 січня, але реєстрували 7 лютого і тому маю мовби два дні народження. Служу в навчальній частині, де готують санінструкторів (там були одні спортсмени і музиканти, потужна художня самодіяльність і, звичайно, футбольна команда).

Перед обідом нас зібрав замполіт, викликав з шеренги мене і вручив книгу «Таємниці Вервольфу».

— Це вам від автора Івана Безуглого. Пише про вашого батька.

Радість — безмежна. Всі ті публікації, які я знав до армії, були куценькі, короткі, неемоційні, без фактів і подробиць. А це — великий розділ, документальні свідчення організатора Вінницького підпілля Івана Бялера, професійного розвідника Григорія Прокудіна, посилання на архівні документи гестапо. Та ще лист від самого Безуглого. Ніхто ж нічого не знав про мого батька. А тут хлопці прочитали. Пішов резонанс. Приїхав кореспондент армійської газети, узяв цього листа, мою подяку Безуглому. Зі мною служив Анатолій Сова, який мав хист до віршів. Написав слова до пісні «Я твій солдат, батьківщино», а я — музику. Це теж було надруковане в газеті.

Отже, служба починалась під Зорею батька. Потім повезли за кордон в Угорщину — спортивний клуб Південної групи військ. Футбольна команда класу «Б». Правий захисник у команді тренера Бориса Радзінського, який був свого часу воротарем збірної Радянського Союзу. Грали на першість Збройних Сил СРСР. А на другому крилі моїх захоплень була армійська самодіяльність — в 65 році став лауреатом заключного огляду художньої творчості Збройних Сил СРСР.

До речі, під час канікул в спортивному клубі нас відправляли до військових частин. Моя стояла у місті Веспрем. В дивізійному Будинку офіцерів мене поставили керувати художньою самодіяльністю з оркестром. 7 лютого (знову в день народження) в Будинку офіцерів проходили військові збори. Прибув з Будапешта заступник командувача з політичної роботи генерал Олександров. Щоб був зразковий порядок, скрізь розставили чергових. Мені випало чергувати за кулісами: «Не дай Бог дозволити комусь закурити». А сидів я в окремій кімнатці і раптом заходить сам генерал, сів на стіл, я стою.

— Сідай, синку!

Я сів. Він вийняв цигарку, запальничку, прикурює.

— Товаришу генерал! Пробачте...

— Хочеш сказати, що тут курити не дозволено. Але ти мені вибач — випадок особливий.

Валентине? Я з твоїм батьком разом кінчав училище, разом служив, знаю, як він загинув. І ось зайшов подивитися на тебе і привітати з днем народження.

Це було так раптово і несподівано, що я розплакався.

— Звідки ж ви дізналися?

— Син до мене приїхав у гості. У Вінниці в нас — повно друзів. Дорогою зійшов з поїзда, щоб побачитись — вони йому показали «Таємниці Вервольфа», познайомили з Безуглим, а той знає, де ти служиш, коли в тебе день народження. І ось я тут. Ти — вилитий батько. І матір я твою знаю ще з інституту, коли вони одружувались. Давай уговоримось — зайдеш до мене після зборів.

З волі генерала Олександрова я тоді побував у відпустці, мати йому передала подарунок і, вертаючи назад, я зайшов до нього в штаб групи, але його вже не було — помер несподівано. Щось писав за столом і серце спинилося. Але для мене та єдина зустріч осяяна його пам'яттю про батька. Генерали, як правило, люди не сентиментальні, а тим паче ті, що пройшли через війну. Чи потрібен би я йому був, аби не особлива пам'ять про мого батька? Його всі любили. Зустрічі з ним, а тим більше спільна служба в кожному залишали слід.

* * *

З армії до Немирова я привіз чудового спеціаліста, професіонального хореографа, вихованця Одеського дитячого будинку Олега Бідаковського. Мені, звичайно, хотілося працювати в педагогічному училищі, воно мені найбільше підходило за смаком творчих уподобань. Але не прийняли. Ми з Олегом подалися в дитячий будинок — створили там ансамбль пісні і танцю, духовий оркестр, ну, і, звичайно, футбольну команду. А ще зі щойно демобілізованих хлопців я організував футбольну команду Немирова. А ще з Олегом у будівельному технікумі двічі на тиждень о сьомій ранку перед початком занять (бо не вистачало іншого часу) готували хореографічний ансамбль, а я сам ще — інструментальний ансамбль, хоровий колектив, ну, і, звичайно, футбольну команду. Іншими словами, я жив так, як диктували мені три моїх зорі. Додайте до цього ще молодість. Я не знав, що таке буфет і чайна, вино і горілка, що таке дим і цигарка. Мене влаштовував мій стиль роботи і я витискав з себе все, що було можна. Але Немирів тоді, в 1965-1966 році, став глухою провінцією і його начальство не дбало ні про що інше, як про хліб, гній, бараболю, ферми з коровами й поросятами. Досить сказати, що в райцентрі не було жодного спортивного майданчика, стадіон віддали під забудову, кінотеатр спалили, будинок культури тримали на замку. «Щоб там не грали «буги-вуги» і не розбещували молодь», — говорив великий знавець музики наш районний голова дядько Йосип. Затулялися Будинком відпочинку. Там, безперечно, щодня щось відбувалося, але це не стосувалось молоді райцентру — там окрема програма, там на першому плані люди, які приїжджали за гроші з усіх кінців країни. На його ставочках і майданчиках ми, в принципі, непрохані гості. Місто не мало навіть власної бані. Ходив я з цими гризотами і до головного в районі чоловіка дядька Халимона, але він вислухав мене байдуже і навіть презирливо, як бевзя, якому нічого робити, і прорік «мудро»:

— Працювати треба. Праця з мавпи людину зробила.

Ніби ми, дармоїди, тільки хліб переводили, а вони трудилися, рук не покладаючи. Вони справді трудилися, але тільки на звітну модель, в якій на першому місці був стан полів і

ферм, зерно, молоко, м'ясо, а в газетах — порожньо-алілуйне: «Все для людини, все в ім'я людини», «Ніхто не забутий, ніщо не забуте», «Не хлібом єдиним».

Нам врешті-решт це надокучило і ми почали писати в обласні і республіканські газети. Поїхали кореспонденти. Стало ясно, хто невдоволений життям. Група Буко! Довкола мене, ясна річ, гуртувалися хлопці. Але ті, яких любила міліція — своєю поведінкою ми тільки допомагали їй тримати порядок. Але, виявилось, що це нічого не означає, якщо районний РЧС (розум, честь і совість) іншу думку має.

Одного вечора я грав на баяні на танцях в будинку відпочинку. Хтось вчинив паскудну штуку — кинув між людей запалену дустову шашку. Хуліганство, звичайно, не пройшло мимо уваги, але винних не знайшли.

Зате наступного ранку до мене приїхали хлопці з міліції: «Ти заарештований. Сідай на мотоцикла!» Привезли, зачинили, нічого не кажуть. Перед обідом підігнали закриту машину: «Сідайте. Треба поїхати в одне місце». Привезли до суду, вийшов суддя і зачитав: «За злісне хуліганство на танцях у будинку відпочинку всім одинадцятьом по 15 діб!» І все! Оскарженню не підлягає! Ми тільки очима кліпали, тільки подивилися один на одного. «Оце, хлопці, нас взули! Як Давида Мотузку з роману Головка «Бур'ян». Так РЧС розправляється з тими, хто піднімає голос вище встановленої планки суспільного мовчання». Через рік сторож будинку відпочинку похвалиться: «Я знав, що коло Валентина Буко має впасти дустова шашка і міліція теж це знала. Вони навіть дзвонили дядькові Йосипу, що Буко не треба чіпати — він же вчитель. А той кричав, що він — політичний. Його треба скарати першим і на всю катушку, щоб знав, куди і що писати».

Тримали мене і моїх хлопців у тій камері, що й фашисти батька. І били у тій же камері. І з такою ж люттю, особливо тоді, коли ми, не маючи іншого способу висловити своє обурення, співали «Лежу я на нарах»... і «Варшав'янку».

Збиткувались над нами за повною програмою. Водили з мітлами і совками центральними вулицями Немирова, алеями парку будинку відпочинку, на базари. А ми співали «Смело, товарищи, в ногу». Міліції було соромно, але вони виконували наказ — зганьбити цю групу так, щоб вона не хотіла жити в Немирові і «каламутити воду».

Звичайно, мене бачили діти. Я не міг їм нічого пояснювати. Не знаю, чи повірили б. Їм же постійно втлумачувалось, що живуть в найдемократичнішій державі, під сонцем найяснішої в світі конституції, під керівництвом наймудрішої на планеті партії. Якщо Буко і його компанію посадили на 15 діб, то так, мабуть, треба.

Нам люди співчували, але від цього не ставало легше. Я сам їздив навіть у Шляхову до Василя Кавуна, розповідав про цю наругу, він мене слухав, ніби то щиро співчуваючи: «Я цього так не залишу!», але через пару днів поїхав у складі делегації разом з нашим дядьком Халимоном у Кабарду за передовим досвідом і його обурення залишилося там, у горах, за столами з чудовими кавказькими винами і шашликами».

Саме того дня, коли мене арештували, я мав їхати до Вінниці і подавати документи до музичного училища. Не дали. Через 15 діб це робити було пізно.

Йшлося вже не про училище, а про роботу і переїзд на нове місце.

Я поїхав до Вінниці просто для розрядки, але на центральній вулиці біля «Криниченьки» (тепер там «Макдональдс») зайшов купити пачку «Шипки» (захотілося після всіх цих пригод викурити цигарку, бо в буфет мене не тягне ні за яких нещастя) і здибав Моню

Шустера, давнього знайомого по фестивалях і конкурсах, який запитав мене, чого це я такий сумний і невеселий.

Моя був хореографом народного ансамблю танцю з будинку культури хімічного комбінату, і вмить розвіяв мою печаль, запросивши концертмейстером цього ансамблю.

* * *

Вернувся я до Немирова аж через 10 років, закінчивши педагогічний інститут. В інституті я навчався стаціонарно, працюючи концертмейстером у «Хіміку», а крім того вів заодно хорові колективи у технікумі громадського харчування, училищі профтехосвіти сорок п'ятого заводу і школі номер один. До сього, як кажуть, поту, але шкільний хор зайняв друге місце у Вінниці, а три інших стали лауреатами Першого Всесоюзного фестивалю народної творчості. То був триумфальний здобуток — з десяти колективів, котрі вийшли в фінал, три — моїх. Видатний композитор, професор, диригент Миньківський писав у журналі «Музика», що якби раптом усі хори заспівали так, як у цього юнака з французьким прізвищем Буко, то Україна зразу стала б музичною консерваторією світу.

Не беруся хвалитись, що ці колективи були створені завдяки моїм винятковим здібностям. Ні. У мене ж були такі рідкісні вчителі, як Анатолій Сергійович Мархлевський, Костянтин Прокопович Семенов, Родіон Андрійович Скалецький. Вони цікавились моєю роботою, приходили на репетиції хорів, підказували, допомагали шліфувати.

В 1973 році у мене була ідея відправити п'ятьох кращих випускників педінституту на роботу в Немирівське педучилище — це різко поліпшило б музичне виховання молодих учителів початкової і дошкільної освіти. Ідея була підтримана в інституті, області, тільки представник Немирова одержав завдання не пустити «Буко і його команду» в район. Паплюжив мене найгіршими словами, що я сякий-такий, що мене, як бандита, водила міліція вулицями міста, що такого не можна взагалі пускати в педагогічні колективи. Мені було совісно, але не соромно. Я ж закінчив інститут з двома четвірками, зразковою поведінкою і помітними успіхами хорових колективів. Немирівського представника не послушали, направили їм чотирьох випускників, я врешті-решт відмовився. Навіщо мені ще одна війна? Тим паче, що директор технікуму Володимир Недбайло боявся. І я залишився працювати в інституті, вступив до консерваторії.

Але совість у мене така, що «попіл Клааса» постійно стукає в серце. Не знаю, чи існує субстанція єдності різних душ у тих вимірах, у яких перебуваємо ми з моїм батьком, але я постійно живу обов'язком перед його пам'яттю. Для мене не є порожніми слова про естафету, яку діти, прийнявши від батьків, мають нести далі. Я хотів вернутися тільки до Немирова, туди, де він пролив свою кров, де його розтерзали, але він ризикував життям не для того, щоб пити шампанське, як ризикують сучасні лицарі ділового бізнесу, а в ім'я рідної Батьківщини і народу.

Закінчивши консерваторію, я знову спробував знайти місце в педучилищі чи бодай, в будинку культури. Не пустили. І тоді зважився директор моєї рідної школи Михайло Степанович Нич. Він знав, що зі мною не буде легко, бо коли багато ідей і ти їх втілюєш, то це для керівника обов'язково клопіт. Однак у що це вилилось?

Школа врешті-решт здобула статус навчального закладу з поглибленим вивченням музики, стала базовою для всіх музпедів України, а в методиці — з найпрогресивнішими світовими методами. Якого рівня тут тільки не було семінарів — і районні, і міжрайонні, і обласні, і

міжнародні з студентами, вчителями, викладачами вузів. Я сам особисто об'їздив найвидатніших педагогів-творців усього Союзу, вивчав те мистецтво, якого ще нема у вузах і музичних закладах, я подружився з директором-новатором ужгородської школи №2 Золтаном Золтановичем Жофчаком, який зробив справжню революцію в педагогіці, навертаючи і жителів і дітей до глибинних витоків народної творчості. За цим прикладом у Немирові створено зразкові дитячі колективи: фольклорний ансамбль «Чарівне Поділля» (отримав почесне звання «Колектив-супутник національного хору імені Верьовки», один з кращих в СРСР, його знали в усіх країнах соціалістичної співдружності), ансамбль сопілок «Дударик», духовий оркестр, оркестр народних інструментів, ну і, звичайно, футбольну команду «Арія» — я без цього не міг, я сам до сорока літ грав за збірну Немирова.

Колективи першої школи їздили по всіх усядах, на різні форуми і фестивалі, з'їзди, а мене обрали делегатом конференції з народної творчості, яка відбувалася в Колонному залі Спілок у Москві і я був єдиним вчителем з України, якого там запросили виступати. В президії сиділи такі люди, як Яковлев, Талізін, Лігачов. До речі, після цього, в кулуарах я мав з Лігачовим окрему розмову про музичну народну творчість, про спадщину Леонтовича і стан її збереження. Я на ту пору працював уже і в Чуківській школі, де починав свого часу педагогічну кар'єру цей великий композитор. Фрагменти цієї розмови в якомусь варіанті докотилися й до Немирова, а позаяк на ту пору я вже воював проти фальсифікацій Немирівського підпілля, то голова райвиконкому Стефанович переконував мене, що в списках підпілля таке прізвище, як Леонтович не значиться.

Палким захисником усіх наших починань, а в деяких випадках і їхньою хрещеною матір'ю була Алла Романівна Верещагіна, заступник директора національного центру естетичного виховання Міністерства освіти України. Саме з її доброї волі ми поїхали в Артек на міжнародний фольклорний фестиваль, здобули там перше місце і за високу професійну майстерність мені присвоїли звання Заслуженого працівника культури, незважаючи на те, що вже був і відмінником народної освіти, і старшим методистом. Власне, у мене вже добра гора різних відзнак, нагород і Грамот союзного, республіканського і обласного рівнів. Нічого не було тільки від рідного Немирівського району. І це, безумовно, тому, що я виступав і виступаю проти компартійного свавілля. На жаль, досі у нас стоїть і вказує напрямом, яким треба йти, гранітний Ленін. Стоїть на тому місці, де були страчені 13 січня 1943 року найближчі соратники мого батька Леонід Ведибіда, Олександр Євдокименко, Михайло Улановський і Алла Брилінг. В умовах постійної смертельної небезпеки, боязні і тотального розпачу, коли в народі уже майже не було ніяких надій на перемогу, вони стали плечем до плеча, загинули, навіть гадки не маючи, що через роки, уже мертвих, їх захотять посварити, ділячи посади після смерті, судячи їх зі жлобством ярмаркових клерків, підробляючи документацію, зводячи її до наміченого компартійного знаменника. Робилося це довго і послідовно і в 1962-му році нарешті остаточно «сформували» підпілля, не питаючи Буко, Ведибіду і Євдокименка. Тепер ними вже маніпулювали, як хотілося. В документах і партійних постановах до 1962-го керівниками і організаторами підпілля були цих троє, а з 7 травня 1962 року за поданням спеціальної комісії райкому партії почав керувати один О.Д.Євдокименко.

Це було б смішно, аби не стосувалося теми патріотики і героїзму. 27 березня 1964 року

ряди новоствореної підпільної організації «зросли». В постанові парткому Немирівського виробничого колгоспно-радгоспного управління записано: «Визнати додатково учасниками Немирівської підпільної антифашистської організації (керівник Євдокименко О.Д.) ще 12 чоловік». Але тут же зауважується, що «додатковою перевіркою звіту про діяльність 14-го партизанського загону ім.Леніна встановлено, що такого загону, як бойової одиниці, насправді не існувало.

10 червня 1964 року бюро обкому, затверджуючи цю постанову, розширило Немирівське підпілля ще на 12 чоловік, зазначивши, що на чолі з О.Євдокименком вони діяли з вересня 1941 року по березень 1944-го (О.Євдокименко страчений 13 січня 1943-го). Це була не тільки торгівля партійних органів патріотизмом, а й цинічне знущення над пам'яттю загиблих, які не можуть самі захистити свою честь і совість.

* * *

Для Валентина Буко ця вакханалія безчестя стала наочно помітною тоді, коли у різних виданнях ім'я його батька, як керівника і організатора антифашистської боротьби в Немирові, почало зникати або вживатися всує, як другорядне. Ось тільки деякі видання. Історія міст і сіл УРСР (Вінницька обл.), Київ, Головна редакція Української Радянської енциклопедії, АН УРСР, 1979. Стор. 476: «... У вересні 1941 року в селищі (Немирів) була створена підпільна патріотична організація. Її очолили директор місцевої школи комуніст О.Д. Євдокименко, колишній офіцер Червоної Армії Л.С.Ведибіда».

Нариси історії Вінницької обласної партійної організації (Одеса, Маяк. 1980). Стор. 188: «... В Немирові боротьбу патріотів з окупантами очолює підпільна організація, керівником якої був директор місцевої середньої школи комуніст Олександр Давидович Євдокименко. Активними учасниками цієї організації були колишні військовослужбовці, що вийшли з оточення, Анатолій Буко і Леонід Ведибіда. За завданням Євдокименка підпільники Алла Брилінг і Леонід Ведибіда влаштувалися на роботу в окупаційні органи».

Путівник «Немирів» (Одеса, Маяк, 1978р.). автор В. Дець. Стор. 11:

«... Вже у вересні 1941 року в селищі (Немирові) була створена підпільна організація, яку очолили директор середньої школи комуніст О.Д.Євдокименко і колишній офіцер Червоної Армії Л.С.Ведибіда.

Активними учасниками підпілля були М.М.Улановський, який за дорученням організації відкрив приватну майстерню з ремонту взуття, бухгалтер будинку відпочинку А.О.Брилінг, офіцер Червоної Армії А.А.Буко, А.С.Целіш та інші.

Путівник «Квітухий край Подолії» (Одеса, Маяк, 1983. Автори В.Бовкун, Н.Кветний, І.Пшук, І.Тельман). Стор. 54: «Самовіддано боролися з ворогом трудящі Немирова. Підпільну партійну організацію очолив тут директор місцевої школи О.Д.Євдокименко. До її складу увійшли учасник громадянської війни Михайло Улановський, колишній офіцер Червоної Армії Леонід Ведибіда, бухгалтер Алла Брилінг та інші».

* * *

Спершу Валентин думав, що відсутність батькового імені або згадка про нього не в керівниках, а в активістах підпілля — випадковість. Але, коли побачив, що в обласному краєзнавчому музеї зняли зі стенда його портрета, то не стерпів, запитав: «Чому?»

— А-а-а, випадковість. Перед ремонтом...

Портрет вернули на місце, але тепер уже, правда, не як командира, а одного з керівників

підпілля.

А в газеті «Комсомольське плем'я» стався не менш обурливий інцидент. В інтерв'ю з Валентином, яке він вичитував у гранках, його батька було названо командиром підпільного партизанського загону, а коли газета вийшла, то Буко вже був просто учасником підпілля. І з'ясувалося, що це уточнення вніс, не дочекавшись офіційної відповіді партійного архіву, начальник обласного управління зі збереження таємниць у пресі Ф.Я.Шевлюга. Але найосновнішою таємницею цього інциденту виявилась та істина, що Феодосій Якович — зять покійного Євдокименка.

Кипіння пристрастей досягло кульмінації. Мертві сорому не знають. А живі?

Треба було знайти свідчення або якісь документи, що захищали б честь батька. Але підпілля на те і є підпіллям, щоб берегти таємниці. Чим менше про нього інформації, тим більше гарантій, що збережеться.

Валентин Буко написав сотні листів, зустрівся з сотнями людей, затіявши власне розслідування — попів Клааса! Батько вмів оберігати своє дітище. Але першим прийшов на допомогу Валентинові... зрадник Яхненко зі своїм свідченням ще на допитах 1947 року. Він тоді свідчив: «У січні 1942-го року Ведибіда вручив мені посвідчення про те, що я — командир партизанської групи, яка входить до складу 14-го партизанського загону імені Леніна. Посвідчення було підписане командиром загону Новіковим (псевдонім). Справжнє його прізвище Буко Анатолій, розстріляний в одній справі з Ведибідою».

В архівах КДБ знайшлося повідомлення розвідника Прохорова від 1 серпня 1942 року, якого посилали в район «Вервольфу» перевірити повідомлення про існування біля Вінниці гітлерівської ставки. Він писав: «Особисто мною був налагоджений зв'язок з підпільною організацією в Немирівському районі Вінницької області, яку очолює Буко Анатолій, командир батальйону 80-ї стрілецької дивізії. Буко має зв'язок з Левченком (Левченко — Панченко)».

А потім знайшлися Іван Бялер, Григорій Прокудін. А потім, коли в районній газеті з'явилася стаття про Аллу Брилінг і декілька рядків про Сигізмунда Ковалицького, який міг би розповісти багато цікавого, але він, на жаль, загинув, то прийшли в редакцію родичі і запитали:

— Хто це вам сказав, що він загинув? Він живий і здоровий. Мешкає в Краснодарському краї.

І тоді Валентин знайшов ще одного Буко, але це був Буко з Вапнярки

(лист Сигізмунда Ковалицького до слідопитів Немирівської середньої школи №1)

Дорогі слідопити! Одержав вашого листа і розповідаю про себе.

Народився 1921 року в селі Антополі Томашпільського району в сім'ї слюсаря-механіка. З 9-тимісячного віку залишився без батька (він помер). Після закінчення школи 1935-го року переїхали з матір'ю до бабці на постійне проживання в Немирів. Тут розпочалася моя трудова діяльність. Працював діловодом в селищній раді. По тому — табельником, а після закінчення курсів — бухгалтером на спиртзаводі. 1939-го року перейшов бухгалтером-контролером сільгоспбюджетного відділу до Немирівського банку, в якому перебував по 18 липня 1941-го, тобто до дня евакуації. За станом здоров'я до армії мене не брали. Однак мені було 20 років, комсомолец, любив Батьківщину і з присутністю

ворога миритись не збирався.

У серпні, знову влаштувавшись бухгалтером банку, я близько зіштовся з його охоронником Анатолієм Антоновичем Буко. В ньому я знайшов вірного друга, одностудця, патріота Батьківщини. З ним було легко. Скромний і витриманий, але водночас рішучий і сміливий. Цим він заражав і інших. Від нього я дізнався, що створює підпільну організацію з військовополонених. Анатолій Буко був командиром цього підпілля. Я став виконувати роль розвідника, безпосередньо від нього одержуючи завдання і особисто йому доповідаючи про виконання. Головним для мене було стежити за пересуванням німецьких військ, їхньою кількістю і напрямком руху.

Банк розташовувався над центральною трасою, якою рухалась війна. Моє робоче місце — біля вікна, з якого все видно, мов на долоні. Про все найцікавіше я розповідав Анатолію Антоновичу. Разом з ним ми ховали в банку зброю, яку діставав нам Сергій Дерун. В банку тримали далі від людських очей приймача, записували передачі радіо, робили з них листівки, потім приходила жінка з дівчинкою (прізвища її не знаю) і забирала їх. Потім познайомився з Леонідом Ведибідом — він був начальником штабу. За підписом Буко і Ведибіди я одержав довідку, що є членом цієї підпільної організації. На жаль, в умовах війни мені цю довідку і комсомольський квиток зберегти не вдалося. Дуже добре знав Аллу Оскарівну Брилінг. Чуйна, уважна людина. Бував у неї дома, передавав записки від Буко.

В банку ми переховували військовополонених, забезпечували їх пропусками, продуктами, одежею, відправляли в Криковецький ліс до партизанів.

Якогось дня німці гнали через Немирів велику колону. Одному з полонених удалося втекти. Він заскочив до нашого двору. Я заховав його в сараї, нагодував, перевдягнув, доповів Буко, а той дозволив привести його поночі в банк. Переховували дві доби на даху, з допомогою Л.Ведибіди роздобули пропуск, харчі і відправили до Криковецького лісу.

Пропуск для нього виписала Тася Целіш, яка працювала в німецькій комендатурі.

У липні 1942 року познайомився з Оленою Роїк і її сестрою (нині — моя дружина), на квартирі яких зупинявся зв'язковий Вінницької підпільної організації Бутенко Ваня. Я часто приносив сестрам листівки, щоб переписували й розклеювали.

Після знайомства Бутенко зацікавився й нашою хатою, яка стояла на малолюдній, брудній, незаасфальтованій вулиці. Тут не ходив транспорт. Сусідів близько не було, зате поряд — парк, в якому легко зникнути. У дворі стояв старий, напівзруйнований будинок, в якому ніхто не жив.

Обдивившись все уважно, Іван вголос висловив думку, що кращого місця для підпільної друкарні ні знайти, ні вигадати. Я з ним погодився, а тоді з Вінниці приїхав розвідник (прізвища не знаю) — представився Олександром. Високий, без руки, уважний. Місце йому сподобалось і він схвалив ідею (нині це вул.Шевченка, 17).

Командир загону А.Буко доручив мені підготувати приміщення для завезення друкарського обладнання. Під приводом ремонту печі для опалення прийшов на допомогу М.М.Улановський. Все підготували, але завезення затримувалось. Разом з Буко ми принесли до мене додому друкарську машинку — я добре міг друкувати і це були перші листівки підпільної друкарні.

На селах були підпільні підгрупи. Я мав з ними зв'язок, бував на зборах. Скажімо, в Селищі

під прізвиськом Григорука взяв участь у зборах п'ятірки, якою керував Поліщук Андрій Харитонович, який працював директором школи у Вороновицькому районі. 1953-го року я з ним зустрічався знову — дав мені рекомендацію для вступу кандидатом у члени КПРС. Під час війни, виконуючи завдання підпілля, я мав зустрічі з багатьма людьми, не знаючи, які завдання ставились перед ними, але розуміючи, що це вірні і віддані товариші, які ненавидять ворога і завдають йому реальної шкоди. Зубним лікарем працював підпільник Гришин. Багатьох йому вдалося порятувати від німецького рабства як спеціалістові, котрого призначали в комісії по вербуванню до фатерлянду.

Працювала у швейній майстерні Ганна Володимирівна Радлінська — у неї часто бував Ваня Бутенко, збирались молоді підпільники Гриша Мельник (електрик театру), Льоня Вдович, Коля Липчаков. Добре пам'ятаю Володю Словацького з слюсарної майстерні (разом з Мельником Гришею вони зробили печатку для підпільної організації). Водовозом був підпільник Павло Пузанов, працював у швейній майстерні Ваня Хоменко. Кожен мав своє завдання, не мав права хвалитися ним, але в міру своїх сил наближав день Перемоги. Конспірація була сильною, але ворог теж не слабкий.

З жовтня 1942 року Анатолій Буко не з'явився на роботу. Це мене насторожило і я вирішив дізнатися, в чому річ. Узнявши ключі від банку під тим приводом, що їх треба віддати охоронцеві, я пішов до нього додому. Мене зустріла його дружина Ніна Минівна і, схвильована, в сльозах, повідомила, що Анатолія Антоновича арештували.

— Що робити?

Я порадив їй негайно попередити, кого можна, а сам зразу ж задвірками пішов до банку забрати свої особисті документи, але зробити цього вже не вдалося. Визирнувши з-за готелю, помітив біля банку двох поліцаїв, які ховались за його рогом. Отже, засада.

Тим же шляхом, через двори і городи, намагаючись бути непоміченим, я пішов додому і застав перелякану матір. Приходив з банку бухгалтер М.А. Роццахівський і сказав, що мене розшукує поліція. Не можна було гаяти й хвилини. Я знав, куди йти, вночі добився до Сокільця, а наступного ранку перейшов з двома дівчатами річку Буг і опинився в Печері, яка знаходилась уже в Трансністрії, на території, окупованій румунами, де були свої порядки, принаймні не такі жорстокі, як у німців.

Через два дні я вже сидів у Вапнярці, за столом родичів дружини мого брата, пояснивши їм, що утік з Немирова, бо там всю молодь забирають до Німеччини. Вони це схвалили і влаштували мене кочегаром у депо. Документів не вимагали і я записався Анатолієм Буко, розрахувавши, що арештованого Анатолія Антоновича німці не розшукуватимуть, а на Сигізмунда Ковалицького в розшук подати можуть. Правда, при мені був і паспорт, і військовий білет, але я нікому їх не показував і носив прибинтованими до ноги.

З іменем Буко я влаштувався пізніше на будівництво сушарки коксагізу, на пекарню підручним робітником. Наприкінці 1943 року, коли я з'явився на роботу, мене і ще двох молодих взяли під конвой, посадили в ешелон і повезли в невідомому напрямі — через 10 днів ми опинилися у Франції за високими п'ятиметровими парканами якоїсь казарми, місяців зо два виконували там різну чорну роботу, а потім нас повезли до Італії — місто Сан-Джовані. Жили в будинку, який не охоронявся, але хлопці щодня ремонтували мости, а мені випало доглядати худобу на фермі. Тут я вже був не Анатолієм Буко, а Анатолієм Ковалицьким, що підтверджено навіть документально — з ферми я утік в гори, ставши

бійцем-антифашистом 22-ї партизанської бригади імені Гарібальді. В липні-серпні 1944 р. ми з'єдналися з союзними військами, які створили для радянських громадян спеціальні концтабори, влаштували нам перевірку, а потім через Єгипет–Ірак–Іран відправили додому, в Баку. Аж тут я уже пред'явив своїм і радянський паспорт і військовий білет, які вдалося зберегти ціною великих зусиль і навіть ризику для життя.

В Баку з нас узяли відповідні пояснення про життєвий шлях-дорогу, а особливо доскіпливі — про 1941–1944 роки. Потім повезли до Москви в перевірно-фільтраційний табір при заводі сільськогосподарського машинобудування імені Ухтомського. Правда, в той час ці «сільгоспмашини» називалися мінами, випускали їх у місті Люберця, де я працював і водночас проходив перевірку до 26 листопада 1945 року, а потім для продовження перевірки мене перевели до фільтраційного табору в Перово, звідки я їздив щодня до Москви на центральну базу Медінструментпостачу, де працював бухгалтером. 6 червня 1946 року мене з табору звільнили, але зарахували в ньому ж бухгалтером фінансового відділу. Віддали паспорт і військовий білет, а італійське посвідчення загубилось.

12 квітня 1947 року я виїхав з Перово остаточно, прибув до Немирова, до липня 1955 року працював тут головбухом сокоморсового заводу, а тоді трест знайшов за потрібне перевести мене на аналогічну посаду до лікєро-горілочного заводу аж у Ставрополі, звідки я в 1978 році вийшов на пенсію по інвалідності. Якщо дозволить здоров'я, то з великою охотою постараюся приїхати до Немирова і побувати у вашій школі.

* * *

І був той день, коли перша школа врочисто приймала підпільника, в'язала йому на шию червоний галстук почесного піонера. Все це дійство знімалося на фотоплівку, щоб бути надрукованим в районній газеті, але редактор, який свого часу був одним з організаторів і натхненників комісії, що намагалася зробити все іменем РЧС, щоб звести нанівець ім'я і роль Анатолія Буко в Немирівському підпіллі, наказав викинути ті фотоплівки на сміття, а Ковалицького буквально в спину витручав зі свого кабінету, як «фальсифікатора», котрий усе бреше, хоча свої перші свідчення про командирську роль Анатолія Буко в Немирівському підпіллі давав ще в 1945-му році, у Баку, після англійського полону, в перевірно-фільтраційному таборі. По суті, одним з перших, раніше навіть багатьох немирівських підпільників, що робило його звіт особливо цінним, в тому числі і для всіх райкомівських та обкомівських партактивістів, якби вони справді шукали істини, а не займалися фальсифікаціями.

Як зграя яструбів, вони з усіх боків клювали Валентина Буко, намагаючись приклеїти йому ярлики нахаби, наклепника, антирадянщика і навіть ворога народу. Він стояв один проти всіх, опитуючи підпільників і однополчан свого батька і переконувався, що Анатолій Буко був би, мабуть, Героєм Радянського Союзу, аби йому вдалося вийти з нашими військами з Підвисокого, або залишитися живим у Немирові. Підпіллям він займався з сумлінням військового професіонала, без проколів. Тому так важко було знайти хоча б якийсь документ сорок першого чи сорок другого років, який би свідчив про існування 14-го партизанського загону, створеного Буко, а не Яхненком.

Лист Сигізмунда Ковалицького зі згадкою про те, що він у Вапнярці працював під іменем Анатолія Буко, зацікавив органи державної безпеки, як, можливо, ще одна акція гестапо, схожа на лжезагін Яхненка. Та коли показали фотознімок Ковалицького людям, з якими

він працював у Вапнярці в 42-43-му році, то вони його назвали не Ковалицьким, а Буко. Чоловік справді користувався чужим іменем для власного порятунку. На запит у перевірно-фільтраційні табори Баку і Перово надійшли свідчення 1945 року, де Ковалицький чорним по білому писав, що одержував і виконував завдання командира партизанського загону Анатолія Буко. Отже, загін був і діяв ще до того, як його перехопило гестапо, оддавши в руки Яхненка?

Там, у Ставрополі, Сигізмунд Антонович отримав документ про те, що був учасником Немирівського підпілля і нарешті, підписавшись цим титулом, надіслав свої спогади для слідопитів першої середньої школи. Діти підготували їх до друку і однесли в районну газету одночасно з повідомленням про раптову смерть Ковалицького від інфаркту. Редактор статтю на сторінки газети не пропустив. Звичайно ж — це був нищівний аргумент, бомба, що каменя на камені не залишала від інсинуацій і вигадок так званої партійної комісії, котра воювала проти Анатолія Буко і його сина. Це про таких емісарів «розуму, честі і совісті епохи» писав Сигізмунд Антонович в одному зі своїх листів: «Більше, ніж війна, болів і страждань, завдав мені повоєнний бюрократизм, якого називають смугастим звірюкою. У нього нема ні ікол, ні кігтів, але це така гадина, яка множить хвороби, неприємності, інфаркти, смерті і так далі».

Це ще було дуже м'яко сказано. Здеградувавши, звикнувши до крові і нелюдського всенародного терпіння, ця гадина втратила почуття розуму і міри, стрімко йшла до своєї логічної загибелі.

Посвідчення Івана Вдовичата інших

Іван Мефодійович Вдович сам родом з Головеньок, але до війни працював майстром залізничної станції. Там і мешкав.

Того дня, коли з вагонів прямо на колію вивалили картоплю, Іван був дома, і вирішив, що ця суха, велика бараболя в хаті буде незайвою. Та тільки він зігнувся, щоб нагребти картопельки до свого кошика, як тут йому й сказали:

— Ти, кореш, єрунду пореш. Чи не так?

Поліцай був майже двометрового росту, міцний, атлетичний і, видать, з усього, небоязкий — в очах горіла хоча й лукаво-насмішкувата, але твердість.

— Думаю, що німці не збідніють. А в мене цього року город зародив погано, — відповів Іван, теж не дуже наполохавшись, і поліцаю це, мабуть, сподобалось.

— Звідки ти? — запитав він дружельюбно.

— З Головеньок.

— Петра Закревського знаєш?

— Як не знати? Сусід і товариш.

— Ну, то ще зустрінемось.

Одійшов собі, наче й не бачив нічого. Вдович наносив картоплі, скільки йому було треба, а, навідавшись до батькової хати через пару днів, не встиг і з двору вийти, як побачив, що Петро Закревський (вчорашній лейтенант, командир батареї, який щойно вернувся з оточення) обнімається і цілується серед двору зі знайомим Іванові поліцаєм.

Так вони зустрілися з Леонідом Ведибідю.

Невдовзі Іван здав Ведибіді кулемет Дехтярьова, залишений відступаючими частинами

нашої армії, влився до підпільної групи Г.Левашова і одержав від Леоніда посвідчення такого змісту: «Удостоверение. Дано тов. Ивану Мефодиевичу Вдовичу в том, что он с 11 ноября 1941 года работает в 14-м партизанском отряде в качестве стрелка, что и удостоверяется.

Председатель военсовета партизанского отряда Новиков.

Секретарь организации ВКП(б) Шахов».

Виписуючи таке посвідчення і Петру Закревському, Леонід Ведибіда сказав:

— Добре заховайте їх, хлопці! Вони вам після перемоги знадобляться.

Як у воду дивився. Правда, знадобилось те посвідчення не самому Вдовичу. Після війни, працюючи лісником, він, а не стільки він, як двоє його підсвинків, потрапили на очі двом слідчим з прокуратури. Їсти молодим, очевидно, хотілося, рік був голодний. Іншими словами, сфабрикували справу, що це Вдовичу — хабар за дрова і, коли він, обурений, згарячу хапнув стільця і розніс лампу й чорнильницю на столі слідчого, то долучився ще й напад на працівника прокуратури при виконанні службових обов'язків. І закримів Іван Мефодійович на довгих 20 років. У процесі слідства він спробував заїкнути про своє підпілля і документи, але йому так відповіли, що одразу вмовк.

— Якщо ти підпільник, то чого й досі живий?

Іван Мефодійович не був другом Валентина Буко. Саме він і «бачив», як батько ніс його на своєму плечі тоді, коли позаду йшла попід руку з Кіцманом Валентинова мати.

Стало ясно, що чоловік гарячкує, повторюючи почуті плітки і було достатньо сказати, що народився через два тижні після смерті батька, щоб Іван Мефодійович побуряковів з сорому, а потім цілком випадково згадав, що має документа, підписаного Буко ще в 1941-му році.

— Коли я знав, що мене вже точно посадять, то згорнув того документа трубочкою, поклав у гвинтівочний патрон і засунув під шифер на хаті. І не думав, що збережеться, адже «віддзвонив» у тюрмі 18 років. А збереглась.

З дрожем у руках прийняв Валентин те посвідчення на синьому цупкому папері, в бурих плямах, але ціле, непорване, невтерте, хоча й дуже старе навіть на вигляд.

Члени парткомісії оргвідділу обкому теж ніби раділи з Валентинової удачі. Авжеж.

Документ розвіював будь-які сумніви щодо існування 14-го партизанського.

— Одначе... Треба б на експертизу.

— Боїтесь, що підтвердиться, і ви сядете в галюші?

— Ну, Валентине Анатолійовичу! Як ви розмовляєте з друзями?

«Друзі» ненавиділи його лютою ненавистю саме за те, що залишався незламним, стукався в усі двері і цим завдавав їм службових неприємностей. На словах співчуваючи Валентину, позаочі і перед начальством вони називали його наклепником, «правдолюбцем», що в їхніх вустах звучало, як вирок. Для них істина означала загрозу — чоловік домагається скасування раніше прийнятого рішення райкому і обкому партії. Вони знали, що правда на боці цього молодого вродливого талановитого чоловіка, але так звикли робити все не за правдою, а поперек душі, що для них єдиною правдою ставало тільки рішення, постанова чи вказівка згори. Ця біда з їхньої волі множилась у суспільстві як чортополох. Ось переді мною лист колишнього партизана до двох колишніх партизанів.

«Здрастуйте дорогі мої Франц Мартинович і Софія Яківна!

Одержав вашого листа. Щиро радий, що моєму другові стало легше. Цей, 1984-й рік, забрав багато життів, а тому хочеться, аби він якнайшвидше одійшов у минуле. Ось і наш комбриг 2-ї партизанської бригади імені Сталіна Анатолій Герасимович Кондратюк теж умер через 4 дні після того, як підписав ваші посвідчення. З цієї нагоди я спеціально їздив до нього. Чудова була людина, смілива, добра, проста, уважлива.

Валік Буко писав мені листа, вибачався за те, що не знав про моє перебування в підпіллі. Несерйозний хлопець. Вважає, що його батько створив усе підпілля, був і командиром, і комісаром, і трохи не начальником штабу. Ви мені писали і ваш лист у мене прийнятий за основу — що роль організатора і основна заслуга належить Євдокименку. Так і я беру за основу, а Буко обраний у парку перед виходом (в ліс) командиром загону. Мені редактор Немирівської районної газети говорив, що ви його поповнили, в основному, підпільними матеріалами. Він це цінує. Прошу не дуже довіряти цьому Валіку Буко».

Отже, не шукали істини, а зговорилися через 40 з лишком літ після смерті загиблих, як скомпіювати історію, змовитися, підігнати під вигадане рішення. І все це іменем вищих інтересів партії, яка одна-єдина розуміє і бачить суть цієї вищості.

А люди, тим часом, шукали документи. Був у Немирові робітник заводу ЗБК, ентузіаст-любитель Валерій Степанович Крилов, який з власної ініціативи вивчав Немирівське підпілля, писав про це замітки в газеті, які не завжди подобались, бо в них проступала не райкомо-обкомівська, а власна позиція. Саме Валерій Степанович в селі Хвостівцях на горішці Христини Григорівни Хоменко серед купи господарського начиння і різного мотлоху знайшов документ неоціненого значення. Син Христини Григорівни Іван Олексійович Хоменко (підпільна кличка Орлов) 1919 року народження у 1938-му закінчив 10 класів у Ярах, тоді ж став студентом Вінницького педінституту, через рік перевівся на заочне відділення і пішов учителем в Строїнецьку семирічку Тиврівського району. З 41-го — в армії. Важкопораним в Оратівському районі утратив до полону, але у вересні втік з концтабору, вернувся додому і в Немирівському підпіллі став важливою постаттю — завідував кравецькою майстернею. Це Іван Хоменко мав шити одягу всьому партизанському загону перед виходом до лісу, щоб усі вони були однаково обмундировані. Не збулося. Івана арештували тоді ж, коли й Анатолія Буко і разом розстріляли. Просто випадковість, що від Хоменка залишився цей ось документ, надрукований друкарською машинкою: «Временный билет членов Всесюзной Коммунистической партии большевиков. Утвержден нелегальным комитетом ВКП (б) 14-го партизанского отряда». Документ засвідчує, що Орлов-Хоменко Іван Олексійович, 1919 року народження, за національністю українець, прийнятий до партії в Немирові 11 жовтня 1941-го року. Підписано секретарем організації ВКП (б) Шаховим. Є відмітки про сплату членських внесків по червень 1942-го року включно. Скріплено все це саморобною, виготовленою в умовах підпілля, печаткою з червоною зіркою.

«Як я взяла цей білет вперше у руки, — пише в листі до Валентина Буко Юля Гончарова-Гогіташвілі, — то було таке відчуття, що ожив Іван і що він — поряд. Для вас цей документ — помічник, з допомогою якого ви встановлюєте правду, а для мене — воскресла людина».

По часі не витримав характеру вірний комуніст-ленінець, директор школи з Малої Бушинки Франц Мартинович Говорецький і розповів Валентину, як чинили на нього тиск, щоб писав,

що не Буко починав організовувати підпілля, що першим комісаром і секретарем парторганізації загону був Василь Шахов, а вже пізніше — Євдокименко. Більше того, Франц Мартинович зізнався, що має навіть посвідчення 14-го партизанського загону і перед смертю подарував його Валентині. «Довідка. Видана ця Говорецькому Францу Мартиновичу в тому, що він дійсно є членом підпільної організації і входить до складу 14-го партизанського загону імені Леніна, що і стверджується.

Командир партизанського загону Буко.

Комісар загону Євдокименко

26 вересня 1942 року».

Таким чином, в його руках тепер було 3 документи, виданих ще тоді, коли німці нахабно рвалися до Москви, коли ще не було Сталінградської перемоги, коли загальний настрій суспільства можна було визначати, як панічно-безнадійний, тут, у глибокому фашистському тилу збиралися битися і воювати, тут і не думали здаватися. Хіба можна не схилити голови перед цією винятковою мужністю?!

Переважна більшість партійних працівників, у тому числі й доблесний секретар обкому Бурченко наживала з області п'ятами. Чомусь він не захотів zostатися в області, піти в ліси і зразу воювати проти німця, щоб у нього земля горіла під ногами. Чомусь не наполягав з усією властивою йому твердістю, що буде zostатися, що не можна залишати людей без такого лютого йому партійного керівництва! Легше було з болем залишати рідну землю, перебуваючи при штабі 18-ї армії. І якби той біль досягав висоти болю Анатолія Буко, то партійний обов'язок Бурченко виконав би не в 1943-му році за наказом ЦК, а в 1941-му за наказом серця.

Але Бурченки і ті, що з ними втекли, щоб повернутися з правом судити свій народ за те, що він не втік, «умисне» залишився в окупації. Принаймні так чи майже так ставилося питання після повернення Червоної Армії — тебе покинули напризволяще, але винні не ті, що покидали, а ті, що залишалися. І ті, що покидали, прийшли, щоб суворо судити залишених. Втім, про це уже в нашому дослідженні сказано чимало.

Дорогоцінні документи Валентин Буко під спеціальну розписку здав члену обкомівської комісії підполковникові КДБ Леоніду Ананійовичу Люлькові, єдиному чоловікові, якому довіряв. Підтвердь технічна експертиза справжність цих документів і це був би безсумнівний факт існування 14-го партизанського загону — дітища Анатолія Буко, але для цього потрібні були незалежні від партії експерти.

Втім, Леонід Ананійович знав реальну картину речей і 6 березня 1987 року зважився написати довідку з висновком: «Таким чином, виходячи з вищевикладеного, з'ясовано, що в період Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій німцем території в м.Немирові з вересня 1941 року по жовтень 1942 року діяла підпільна партійна організація (що іменувала себе 14-й партизанський загін), керована групою патріотів у складі Шахова В.І., Євдокименка О.А., Буко (Новиков) А.А., Ведибіди Л.С., Улановського М.М., як це вказано в довідці комісії, підтвердженій бюро Немирівського райкому партії 27 квітня 1949 року і затвердженій бюро обкому партії 3 лютого 1950 року».

Отже, багатолітня боротьба Валентина Буко проти фальсифікаторів в партизанському підпіллі Немирова закінчилася його перемогою. Остаточо визнано, що згідно зі списком 1949 року, А.Буко був організатором і керівником Немирівського підпілля.

Іменем добра

(Фінальна розмова з підполковником держбезпеки Л.А. Люльком)

Добре, спокійне обличчя, допитливий, але м'який погляд, якась глибока цивільність в усій постаті і поведінці — підполковником Леонід Ананійович був учора, а сьогодні він рядовий службовець юридичної фірми «Юлія». Непоспішливий у відповідях і висновках, розсудливий і статечний. Видно, звик нагромаджувати факти, розкладати їх у соти, по порядку чи в безладді — але — щоб перед очима всі, думати, відновлювати в пам'яті початки й закінчення, вгадувати недовомлене або вигадане, зосереджувати на ньому увагу, вертатися назад, перепитувати, зв'язувати до купи, поки не складеться логічно вмотивований контур всієї картини. Аналітик у ньому вгадується з першого погляду. І я подумки зітхаю з полегкістю — мені, здається, пощастило. І Немирівському підпіллю — теж, бо віддав він йому добрий десяток літ служби, маючи терпіння не тільки слухати правду, а й агресивну ідеологічну демагогію, яка будь-яку справу розглядала не з позицій того, як воно було, а як повинно бути, щоб герої — в глянцях позитивного лоску, без похибки, сумніву і помилки, а вороги — криворукі й кривороті бевзі, чорноморда погань, гниль, сміття і непотріб.

— Партійна комісія оргвідділу обкому партії весь час наполягала на експертизі документів 1941–1942 року, хоча й неозброєним оком було видно, що вони справжні, непідроблені...

— Я теж був у цій комісії і теж — за експертизу, але ви ж знаєте порядки тієї доби — якщо експерти напишуть чесні свої висновки, їх ніхто не прийме, бо треба написати, що документи не справжні, а підроблені, хоча, як кажуть, і їжаків зрозуміло, що ніхто їх не підробляв. Але ж можна припустити, що підробляв?

Можна. Комісія цим аргументом обов'язково доконає експерта, обов'язково поставить під сумнів його чесну роботу. Бо це комісія ідеологічної інституції. І експерти поставлені в такі умови, що мусять крутити істиною, як циган сонцем. Вони знаходять безпечну позицію між правдою і брехнею — не кажуть ні «так», ні «ні». Отже, бура пляма на посвідченні може бути сорокарічною, але відомо, що коли жир тримати під праскою годину-другу, то його пляма теж швидко старіє. Експерти нічого не стверджують, вони тільки знають, що так може бути — і висловлюють обережний сумнів. А істина, обкладена з усіх боків сумнівами, не має сили.

Хто виграє в такій ситуації?

Той, хто нікуди не спішить. Іншими словами — комісія. А люди потихеньку вмирають, втрачають віру, не витримують, починають мітингувати чи приєднуватись до таких же незадоволених чимось — їх притягають до відповідальності через міліцію, прокуратуру, КДБ, а це уже — громадська думка (антирадянщина, наклепник, хуліган)...

В Немирівській історії, яка справді трагічна, партійні органи взяли за основу недостатньо блискучий лоск сім'ї одного з головних героїв партизанського підпілля Анатолія Буко.

Бездоганна біографія: місце народження — колиска революції Ленінград, батько — робітник стахановець, суднобудівник, старий комуніст. Починав робітником на заводі.

Комсомольська організація підприємства посилає в армію, як кращого з кращих. Військове училище. Фінська компанія. Командир стрілецької роти. Мужність і героїзм при штурмі лінії Манергейма, вміле командирство, орден Бойового Червоного Прапора.

В перші дні Великої Вітчизняної Анатолій Буко висунутий на посаду командира батальйону 77-го стрілецького полку 80 дивізії. Від кордону до села Підвисокого Кіровоградської області мало не в щоденних боях і знову — мужність, виняткова витримка, професійна винахідливість, чудове виконання всіх бойових завдань. Двічі представлений до нагород — орденів Леніна і Червоної Зірки, між боями прийнятий в ряди Комуністичної партії. Війна — це те поле, на якому офіцер збирає «врожаї» і бачить, чи придатний він до своєї справи по-справжньому, чи його це покликання. Буко виявився справжнім, здатним не губитися в найскладніших обставинах і вести людей за собою. Неймовірно важкі умови 1941-42 років. Німецькі перемоги перших днів, потужна прекрасна техніка, чудове оснащення, цілковите панування в небі і на дорогах війни з одного боку і паніка, зневіра, шок, переляк — з другого, підсилені тисячними багатокілометровими колонами наших полонених солдатів і офіцерів. Це були ті агітаційно-пропагандистські «матеріали», від яких стискалося серце і опускалися руки: «Все пропало! Це кінець!»

Треба було мати неабияку силу волі і віру, щоб у тих умовах, не гаючи жодного дня, закликати до боротьби своїми малесенькими підпільними можливостями з тією страшною відкритою силою. І в тому й полягає героїзм Анатолія Буко, що він починав піднімати людей ще у серпні 1941-го року. В це важко повірити, але це правда. До нього, природньо, примкнуло небагато людей і попервах це були, переважно, професійні військові. На жаль, вони не встигли вийти на відкритий бій, а сутність і успіх підпільної роботи полягає в якомога сильнішій конспірації. Після загибелі Анатолія Буко про його бойові діла і подвиги не залишилось майже ніякої інформації, що дало змогу Бурченкові і партійним органам зробити висновок про те, що «з боку деякої частини населення Немирова, лояльно настроєної до Радянської влади, були деякі спроби організації підпільних груп, однак це носило чисто стихійний характер. Опинившись на території району під час тимчасової окупації члени партії, офіцери, солдати і патріоти нашої Батьківщини почали групуватися з метою створення підпільної організації для боротьби з ворогом. Ініціаторами цього були члени ВКП (б) — офіцери Буко Анатолій, Ведибіда Леонід, Євдокименко Олександр, Брилінг Алла та інші. За час існування організація ніяких бойових дій не вела. Не маючи досвіду підпільної роботи, керівництво організації проводило вербовку нових учасників без всякого розбору, внаслідок чого в ряди організації проникли провокатори німецьких каральних органів. Перед тим, як вийти з підпілля, учасники організації були заарештовані (вересень 1942 року) гестапо. На початку січня 1943 року частину з них повішали в Немирові, а другу частину розстріляли в гестапо».

Трагедія Немирівського підпілля полягала насамперед в тому, що прапор 14-го партизанського загону підхопив не патріот, а провокатор. Саме він почав роздавати довідки і роздавав не тільки тим, хто цього заслужив, а кому хотілося. Парткомісія райкому замість того, щоб наводити порядок в цьому ділі, щоб вказати, що до вересня 1942 року був один загін, а з вересня — зовсім інший, стала на шлях цілковитої ліквідації партизанського загону і створення окремого Немирівського підпілля на чолі з О.Євдокименком.

За такої «структуризації» автоматично применшувалася роль Анатолія Буко, як організатора всієї підпільної роботи — він ставав творцем того загону, який не вийшов у ліс, а тому нічого й не робив.

Поволеньки збирався «компромат» і на самого Буко.

Ну, передусім, виявилось, що він не член ВКП(б). Правда, є свідчення живого свідка заступника політрука батальйону 77-го полку 80-ї дивізії Івана Грогуля, якого приймали в партію перед боєм одного дня з А.Буко. Але свідчення — це не живий документ. Виявилося, що й ордени Леніна і Червоної Зірки Буко теж не одержав. Його тільки представили до цих нагород, а документи так і не дійшли, куди треба — їх спалили біля Підвисокого, щоб не потрапили в руки ворогові. Не виявилось також ніякого документа про страту Анатолія Буко — всі нібито знають, що розстрілювали його 14 січня 1943 року. Але де саме, за яким списком?

В німецьких архівах нічого нема. А німці в таких ділах були відомими акуратистами. Отже, ніяких документальних підтверджень героїзму. Зате всім відомо, що Ніна Буко вела не такий спосіб життя, як належало б дружині героя. Вона активно відвідувала драматичний гурток націоналістичної «Просвіти», ходила туди постійно в супроводі племінника Немирівського старости, фольксдойча і завгоспа «Просвіти» Олександра Кіцмана, не дочекавшись і року після смерті Буко, з двома його дітьми, перейшла жити до Кіцмана, втікала з ним і німцями при наступі наших, і хоча по тому вернулась і відмовилась від подальшого з ним життя, але народила від нього двійню... Почали припускати, що ця жінка могла видати підпілля гестапівцям. Знайшлися навіть «свідки», котрі чули, як Ніна Минівна вихвалялася, що не боїться німців, бо ще в 41-му повідомила їх, що Буко формує партизанський загін, але вони не повірили.

Треба було провести об'єктивне розслідування і знайти спосіб обнародувати його, але райком вирішив піти іншим шляхом. Дружину Буко, яка працювала секретар-друкаркою в міліції, увільнили (як не як, специфіка МВС з певними секретами і тримати там таку людину — небезпечно). І взагалі — навіщо району герой з таким багажем негативу? Треба його без галасу, поступово й послідовно відсовувати вбік, поки його геройська роль в очах людей знівелюється і забудеться.

Дуже добре, що цю підступну мету вчасно збагнув Валентин Буко і не побоявся розпочати своє слідство. Я сам опитав сотні людей і знаходжу, що аби кожен син з такою відповідальністю і таким сумлінням захищав честь свого батька, то Україна мала б чим гордитися.

Коли він розшукав Сигізмунда Ковалицького і я, переконавшись, що цей «вапнярський Буко» — чиста і совісна людина, запросив його бакинську «сповідь» 1945 року, прочитав, що він пише про Анатолія Антоновича Буко, то зрозумів, що це справжній герой війни, не піднятий Немировом на щит слави, а навмисне затертий...

В центрі міста під носом в поліцаїв, жандармів, на горищі банку він переховував людей, тримав друкарську машинку, зброю і потихеньку розставляв своїх — у поліцію, на спиртзавод, в Центроспілку, в гебітскомісаріат, банк — справжня партизанська робота, скрізь свої люди.

— І все-таки, як йому, бойовому офіцеру, було одягти на плечі оту ненависну форму?

— Ну, це другорядне. Він же став на такий шлях боротьби. Ведибіда взагалі змушений був обрати «собачу службу» та ще й, аби мати авторитет у німців, не імітував роботу, а мусив її виконувати сумлінно. А це означало, що міг когось і вдарити болісно, і налякати. Куди ти від цього дінешся? Гра, але дуже серйозна, на карті — життя і смерть.

А щодо форми Буко, то я теж думав, що вона в нього була поліцейською, але Ковалицький цілковито зруйнував цю уяву. Звичайна одежа. Ознака охороника — жовто-блакитна пов'язка на руці. Більше того, я думав, що Буко був начальником охорони банку, але ніякої особливої охорони, з'ясувалось, не існувало. Буко був і начальником і всією охороною. В нього були ключі — він відмикав банк вранці, зачиняв його увечері і йшов додому. Таким чином, йому дуже довіряли. І за всіма даними, він арешту не очікував, дізнавшись навіть про те, що взяли Ведибіду. Це на нього впало раптово.

— Хто ж усе-таки зрадник? Яхненко?

— За всіма ознаками — він. У нього були підстави гніватись на радянську владу. 1937-го року йому дали 6 років. Нізащо! На ту пору він уже був досить освіченою людиною. Навчався у Вороновицькому агрономічному технікумі, скінчив робітфак Вінницького фармацевтичного інституту, встиг попрацювати кореспондентом газети «За більшовицький колгосп» і в армійській полковій багатотиражці. Поштовхом для арешту став виступ на колгоспних зборах, де Яхненко критикував голову сільської ради Кірово Степана Хоменка, який розвалив у селі церкву, але не збудував з неї клубу. Критику Степан запам'ятав і Яхненкові назбирали стільки компромату, що суд дав 6 років. Згадали, що батько був прапорщиком у царя, сотником у Скоропадського, працівником ГПУ за радянської влади — стягав з людей незаконні побори, за що одержав 5 років і зник невідомо куди. Сам Яхненко, будучи старшим на молотбі в колгоспі, не дозволив здати державі першого хліба. Мотивуючи тим, що він — з найкращого за врожаєм поля, наказав залишити його на насіння, а державі везти з іншого поля. Це було розцінено, як агітація проти хлібоздачі. В армії, коли на їдальні почепили вивіску, що вона тільки для командного складу, Яхненко ніби-то сказав: «Забороняється вхід червоноармійцям і собакам». А коли працював у селі листоношею, то спеціально закопував пошту в землю, щоб викликати цим обурення народу радянською владою. Насправді ж у листоноші не було сумки для пошти і він возив її під пахвою. Одного разу під час дощу кінь спіткнувся. Яхненко злетів з нього прямо в болото і 5 чи 6 газет так вивалялись, що їх довелося викинути.

А одного разу на вечорі в селі, читаючи вірша «Весілля», він слово Абраша прочитав, як Абгаша. Це було визнано фактом антисемітської пропаганди. Суд знайшов висунуті мотиви серйозними й обґрунтованими і відправив Яхненка на 6 років аж у Солікамськ. Правда, з великими трудами йому вдалося звідти вибратись, але тільки через три з половиною роки, перед самісінькою війною — у березні 1941-го. Природньо, що коли німці дозволили відкрити «Просвіту», то Яхненко зразу ж записався до неї і виявив помітну привселюдну активність, надрукувавши у газеті «Вінницькі відомості» 31 листопада 1941 року статтю «Голод». Зрозуміло, що він у ній не розхвалював радянської влади, а навпаки. Правда, потім, під час слідства в 1946-47 рр., коли все це з'ясується, Яхненко скаже, що робилося це за дорученням підпілля. Аргумент цілковито абсурдний — для чого радянському підпіллю антирадянська публікація?

Це дає підстави думати, що Никифор Яхненко проникав у ряди Немирівського підпілля не для того, щоб боротися з фашистами. На цьому фоні ще більш підозрілою здається його втеча з-під арешту з двору поліції на очах багаточисленого конвою. Йому єдиному, ніби випадково, розв'язав руки сам начальник поліції Денисюк. Цілком очевидно, що гестапо справді використало Яхненка для дискредитації 14-го партизанського загону імені Леніна і

водночас для боротьби зі справжніми партизанами й червоноармійцями, які, потрапивши в оточення, переховувалися по селах або формувалися в свої загони і групи, щоб воювати з фашистами.

Повністю доведена його участь у вбивстві офіцера радянської армії Олександра Карповича, партизанів Володимира Никифоренка, Аркадія Оцупка і Петра Кучми. Останній був зовсім дитиною, 16 років. Романтика війни приєднала його до групи Карповича, Никифоренка і Оцупка. З'єднавшись з групою Яхненка, ішли разом. Ніч. Юний Кучма позаду всіх з Яхненком. Раптом попереду стали стріляти. Яхненко пішов розбиратися, що там і до чого. Вернувся назад і той, хто був з ним, чи сам Яхненко, випустили в дитину дві чи три кулі. Принаймні, одна з них пробила м'які тканини шиї, а друга й досі сидить з лівого боку невинята.

Це Петро Кучма, уже шістдесятидворічний, свідчить на суді в 1991 році, коли Яхненко хотів реабілітації і Кучму знайшли живим аж в Дондюшанах на станції. Певне, Яхненко не сподівався, що він і досі є, що підтвердить страшні убивства тієї ночі, через які йому ніхто нічого так і не простив до самісінької смерті.

В сорок сьомому році його засудили до 20 років каторжних робіт. Аж дивно. В ту пору за вбивство і зраду цілком могли розстріляти — Яхненкові просто повезло. Саме того року відмінили смертне покарання. Була така сторінка в історії Радянського правосуддя.

— А як ви розцінюєте поведінку Ніни Буко? Ви ж не один раз розмовляли з нею...

— Це була справжня красуня. Розумна, талановита, вольова. Знала собі ціну. Жила тільки дітьми. Я весь час намагався поставити себе на її місце тієї пори, коли їй ішов тільки 23-й, а вона, серед війни, зосталася з двома крихітними дітьми. Скільки ще ця війна триватиме? Хто у ній переможе? Хто замінить батька дітям? І чи замінить? Війна косить людей, як жатка пшеницю і, передусім, чоловіків? Невже 23 — це і весь жіночий вік?

Не виходить у мене особисто суворого суду над Ніною Буко. Я і в людей питав думки про неї. І знаєте, що вони робили? Вони переступали через всі інші мої запитання і відповідали так: «Найголовнішим для неї було зберегти і виховати дітей. Спершу двох, а потім — чотирьох. В умовах війни, тяжкого повоєння, злого пліткарства, а іноді й відвертого презирства. Вона їх не тільки вберегла, виховала. Всі вони — на заздрість людям. Дай Боже кожному таких».

Думаю, що це найголовніше і на цьому й треба зупинитись.

Немирівська історія дає нам ще один приклад неординарної жіночої долі. Донька Михайла Марковича Улановського, повішаного німцями на острах усім немирівчанам, Олена Улановська закохалася в німця, вийшла за нього заміж і виїхала. Під час війни! З позицій комуністичної моралі — це зрада, за яку треба судити і саджати в тюрму. І якби вона тоді потрапила на лаву підсудних, то навряд чи знайшлася б у Немирові бодай одна людина, яка стала б на її захист. А сьогодні Олена Крігер приїздить до Немирова зі своїми німецькими синами і люди з нею розмовляють нормально і їй ніхто нічим не докоряє. Виходить, що вона інтуїтивно вгадала якусь вищу істину не комуністичної, а вселюдської моралі. І живе спокійно, і приїздить на могилу батька, щоб уклонитися йому, поплакати, не відчуваючи при цьому докорів сумління.

Може нам, вихованим Комуністичною партією в душі цілеспрямованого однодумства, на прикладах осуду всіх і вся, крім себе, не треба взагалі нікого судити, бо наша ідеологія

була ідеологією гноблення і знищення індивідуальності, тоді як всім відомо, що чим багатший і різноманітніший духовний світ кожної людини, тим багатше і мудріше суспільство. Світ давно об'єднаний ідеєю біблійського всепрощення і всерозуміння. Тільки для нас він і досі постає в образах трьох Павлів — Власова, Морозова і Корчагіна.

— Аж не віриться, що це зі мною розмовляє вчорашній підполковник КДБ?

— А вам віриться, що ви можете так відверто і безбоязно писати на цю тему? Вчора ви писали б у рамках, заданих рідною партією: не сміли б розмірковувати, бо за вас є кому це робити. Навіть в Конституцію нам записали окремою статтею, на сміх усьому світові, що вона, партія, — навіки керівна і спрямовуюча сила. Ми за це самі «голосували», хоча то був абсурд. Світ реготав, а наша преса ставала в позу, шукала контраргументи і ми, як машини, навіть знаходили в цих аргументах блиск розуму, хоча ним там і не пахло. Це був розум знищених людей, рабів. Ще довго він не дозволить нам думати вільно, розкуто, незалежно від обставин, партій, чужих думок.

Сила інерції — страшна сила. Дуже характерний приклад. Тільки-но гітлерівці зайшли у Немирів, як німецький генерал викликав до себе радянського німця Федора Кіцмана, умілого, доброго і розумного чоловіка і незважаючи на його стахановське минуле, призначив головою селищної управи, бургомістром. Така була у генерала одновимірنا впевненість, що коли ти німець, то тільки дай владу і про народ, серед якого виріс, забудеш.

Всіх українських німців вони називали фольксдойчами, ділячи на 4 категорії. Були чистокровні, у яких жінки і діти — німці; другої категорії — у яких жінки — українки, але розмовляють німецькою; третьої категорії — не розмовляють німецькою ні жінки, ні діти; четвертої — ні він, ні вона не знають німецької. Расизм чистої води! Фольксдойчам — пільги, кращі роботи, 30-50 відсотків добавки до ставок, щомісячні пайки масла, м'яса, ковбаси, крупів. Все це, звичайно, ув'язувалось з іменем бургомістра. Ворог він і є ворог. Ворогом увійшов в історію Немирова. Помер якось загадково. Влітку 43-го поїхав до свого товариша на млин у Стрільчинці фаетоном, що належав йому, як німецькому службовцю високого рангу. Звідти його привезли мертвого. Кажуть, любив випити. Може й справді випив зайвого. Окупанти його хоронили помпезно і гучно. Ворог! Що тут скажеш?

Але не раз у розмовах з немирівчанами звучав подив: «Кіцман допомагав налагодити регулярне харчування для наших військовополонених. Кіцман забирав десятки безнадійних на лікування і тоді вони йшли, куди хто хотів — навіть у ліс. Кіцман попереджав євреїв гетто про погроми». Це якось не вкладалося в образ ворога. Я зацікавився і зробив відкриття, про яке не можна було говорити ще вчора, але яке я оголошую сьогодні: «Федір Олександрович Кіцман, фольксдойч і бургомістр, був радянським розвідником і очолював у Немирові опорний пункт розвідки, утворений тут четвертим управлінням НКВС Радянського Союзу, особливим уповноваженням шостої армії. Я робив спеціальний запит в четверте управління. Ось таке несподіване відкриття. До речі, другим таким опорним пунктом керував Михайло Маркович Улановський. Їхнім завданням було не вступати ні в які контакти з підпіллям, різними патріотичними утвореннями, ні в якому разі «не засвітитися», нагромаджувати інформацію і ділитися нею тільки з тим, хто прийде зі спеціальним паролем. «Цей чоловік, — обіцяли їм, — з'явиться через 2–3 тижні, бо німці далі Умані не проб'ються, під Уманню їх зупинять і поженуть

назад — тоді ваша інформація буде вкрай потрібною».

В тих умовах, коли все таке, здавалося, тривке, стабільне, непорушно міцне, руйнувалось і падало, погодитись стати розвідником означало майже на сто відсотків приректи себе на смерть. Гестапо обов'язково знайшло б документи нашої розвідки, аби впала Москва. І хто-зна, що почував у ті дні розпачу і паніки герой невидимого фронту Федір Олександрович Кіцман, адже кожен стук і в домашні і в службові двері міг означати арешт. Хто-зна, чи були у нього представники розвідки з довгожданим паролем. Цю таємницю він поніс з собою в могилу.

А Михайло Маркович Улановський, очевидно, не витримав натиску односторонців, які пам'ятали його ще з громадянської, активно включився в роботу підпілля і загинув геройськи.

— Вивчаючи документи Немирівського підпілля, я звернув увагу на досить дивні речі. Багато людей згадували, наприклад, фольксдойча Пауля Модерау, як перекладача поліції і жандармерії, який брав діяльну участь в допитах і катуваннях підпільників тоді, коли всі вони ще сиділи в Немирові. Майже нема сумніву, що перекладач знав, хто зрадник, хто як поведився на допитах. Від нього можна було одержати винятково цінну інформацію. Арештували його в лютому 45 року. Якраз тоді з'ясовували багато деталей по підпіллі, але капітан міліції Мельников не задав про це жодного запитання, зосередившись тільки на тому, як Модерау став фольксдойчем, техноруком заготзерна, як купив у центрі селища цегельний будинок на 8 кімнат, що належав розстріляному єврею, як придбав четверо коней, корову, свиню. Ні слова про те, що був перекладачем поліції і жандармерії. Швиденько скапарили справу, почавши 21 лютого і закінчивши 15 березня. Стаття 54-1 «а»: «За изменческое поведение во время пребывания на оккупированной территории, сочувствие фашистскому строю, оформление его немцами, как фольксдойча, сослан в Сузанский район Новосибирской области на 5 лет». Чим пояснити таку поспішливість і таку односторонність? Може капітан Мельников умісне обходив тему підпілля, виконуючи чийсь завдання?

— Швидше за все він виконував завдання свого начальства — «покінчити», як кажуть, з фольксдойчами. А крім того поведінка капітана диктувалася ще й рівнем його професійної кваліфікації. Тоді штат міліції поповнювали, як правило, за рахунок поранених офіцерів-фронтовиків. Справ було багато. Ось вони й «клепали» їх поспіхом, аби скоріше завершити. Більшість таких слідчих була невмілою. Їх згодом розраховували за невідповідністю. Звільнили, наскільки я пам'ятаю, і капітана Мельникова.

— Про це є відмітка в документах. Спроба знайти Модерау через багато років була. Але в сорок п'ятому чоловікові виповнилось уже 67, а в 96-му, коли його шукали знову, Модерау вже не було.

До речі, щодо зради в підпіллі. Никифор Яхненко, намагаючись перевести слідство на рейки іншої версії, доводив, що провал стався через головного агронома району Дмитра Малиночку, який чимось підпоїв Леоніда Ведибиду і вийняв у нього з кишені бумажника, в якому були списки членів 14-го партизанського загону. Після війни той Малиночка преспокойно працював у Турбові агрономом системи заготівель і його теж ніхто не турбував..

— Ви можете в це повірити? То ж були часи, коли анонімну вигадку напишуть і то прийдуть

забирати. Малиночка був винен, певне, тільки в тому, що працював за німця агрономом, але це вина невелика — всі працювали, бо треба було їсти, заробляти та й німець пильнував за тим, щоб ніхто байдиків не бив. За роботу на окупанта довелося б судити всю Україну. Була така пропозиція від Берії і Жукова, але навіть для Сталіна вона виявилась нездійсненною — не було чим переволокти до Сибіру понад 40 мільйонів народу. А якби спробували переволокти, то підірвали б економіку всього Союзу — хто годував би державу?

* * *

Розмовляли ми з учорашнім підполковником держбезпеки Леонідом Ананійовичем Люльком, як то мовиться, на одному нюансі, на рівні душевної довіри, що, зізнаюся, було великою приємністю. І, якщо відверто, деякою несподіванкою. Все-таки аббревіатура «КДБ» мало в якій душі викликає радісний, а не болісний, докірливий і навіть гнівний щем. «Мучено, мічено, в душі насмічено» тією службою — писала Ліна Костенко.

Не дай, Господи, нашим внукам мати таку ж службу державної безпеки, яка не захищала свій народ, а викручувала йому руки, ноги і вправляла мозок, щоб думав так, як треба партії, або не думав взагалі.

Леонід Ананійович каже, що він не сталінського чи беріївського призову. Прийшов на цю службу під час хрущовської відлиги, в 1962 році, а це дуже багато що значило. Окрім того — характер. Від поля, води, лісу і пшениці. Виявилось, що — земляк. Села Ометинці і Мельниківці — межа в межу. Зайшло якимось само собою:

— Це ж ви повинні знати й мого діда Матвія Мельничука, якого німці убили за те, що зірвав під Кароліною німецький ешелон з пшеницею?

— Той ліс, де його вбили, називається нині Матвійовим. Більше того, саме ми, пастушки, знайшли діда першими і першими понесли звістку про це в його родину. Перед тим, як убити, німці тяжко над ним збиткувалися. Вся його спина, живіт, обличчя були покулупані виделками. Мабуть, у карателів не знайшлось під руками чогось іншого, то пустили в хід виделки. З ненависті і люті.

— А дядька Івана ви там не застали?

— Ні. Його вже не було. Але Івана Мельничука, Матвійового сина, через кілька років я побачив майже на тому самому місці. За ним, як за вовком, гналася міліція з наганами й автоматами. Його поранили в ногу і ми, пастушки, ще й висаджували на воза, бо він не міг сам вилізти. Бачите, який вузький світ?

— Бачу. А Люлько — не мельниковецьке прізвище. Там — Люлька. В Ометинцях, до слова, теж був Лаврін Люлька, а в нього син — мій одноліток і однокласник — Дмитро.

— Світ справді вузький. Лаврін Люлька — рідний дядько, а Дмитро — двоюрідний брат. Люлько — трансформоване прізвище. В армії записали та так уже й залишилось.

— Ви не дуже часто провідували в Ометинцях свого родича?

— Частіше приходили вони до нас. Вся ж родина — у Мельниківцях. Але вийшло так, що мій старший брат Петро під час війни, наступаючи з Липовця, визволяв Ометинці і був для дядька Лавріна першим радянським солдатом, якого він побачив після окупації. В родині це теж розглядалось, як знаменна подія. Дядько Лаврін розповів, що під час окупації з лісу до них прибилася поранена медсестра у військовій формі. Лежала зо три тижні, а коли пішла, то з'явилися поліцаї — хтось щось бачив і шепнув потайки. То дядько Лавріна і тітку

Катерину ледь не розстріляли, знайшовши сумку з червоним хрестом і купу випраних бинтів.

... А я ту історію свого часу описав у газеті. Лаврін Люлька був солдатом першої світової війни — йому там повністю відбили стопу правої ноги. Ця нога в нього була, як прямий стовбурець. Замість взуття дядько Лаврін шив собі на неї шкіряну муфту і постійно спирався на палицю з шліфованою балабушкою. Та балабушка, витерта до блиску, завжди примагнічувала увагу дітлахів, бо була єдиною на все село і її ніколи не крали тільки тому, що — Лаврінова. А Лаврін Люлька був для села виміром доброти, совісті і веселощів. Ну, прямо золотий чоловік, без недоліків. А ще він усе вмів робити — шити черевики, чоботи, пальта, штани, сорочки, клепати і лудити, столярувати, каменярувати, робити і склити вікна. Ну, а співати, то це вже, як соловейко. А ще — приязний до кожного, як батько чи рідний дід. А ще з нього так і променилася щира відвертість і чоловіча відвага.

Коли поліцаї поставили його і Катерину під хатню стіну і для остраху пальнули з гвинтівок над головою, то дід Лаврін вивернув свою палицю балабушкою наперед і так ogrів обох по плечах, що їм тісно стало у хвіртці — озброєні втекли з ганьбою, хоча й знали, що та медсестра таки переховувалася у Лавріна й Катерини. Розстрілявши їх, довелося б утікати з Ометинець, бо це означало вбити душу села.

Медсестра була другою в Люльковому «лазареті». Майже всю осінь 1941-го дід ховав на горищі і в землянці, яку спеціально вирих серед малинових гушавників, двох молодих грузинів — Василя і Костю. Вони утекли з райгородського концтабору, вилікувалися, відхарчувалися і пішли пробиватись до фронту. Костя загинув, а Василь з Ніною (білокоса російська красуня) щоліта приїздили до «тата Лавріна» на відпочинок з грузинського міста Тхібулі, де Василь Самсонович був знатним шахтарем. Душа душу чує — любив Лавріна, як рідного батька, возив йому такі гостинці, про які все село говорило. Проте без заздрощів. Кажу ж, що любили його всі без винятку.

А коли дід Лаврін помер, то Василь Самсонович лежав на смертному одрі з шахтарським раком, що зветься силікозом. Але таким був чоловіком, що не міг залишитися байдужим до смерті другого свого батька, замовив великого лаврового вінка, оплатив квиток на літака, попросив якогось пасажирів знайти у Вінниці знайомого грузина, який продає на базарі гранати і лимони, передав для нього гроші на таксі — хай одвезе на похорон діда Лавріна, а якщо не встигне, то на могилу. Ометинці пам'ятають того лаврового вінка на Лавріновій могилі — його по листочку розібрали до кожної хати, як пам'ять людської взаємоповаги і любові.

Дід Лаврін і баба Катерина не були учасниками Немирівського підпілля чи партизанами Шабельнянського лісу, але вони були уособленням тієї духовної сили українського народу, без якої нічого не означало б та й взагалі було б неможливим ніяке підпілля. Мені здається, що з цієї ж породи чистих, найкращих були також Анатолій Буко, Леонід Ведибіда, Олександр Євдокименко, Михайло Улановський, Алла Брилінг, Анастасія Целіш, усі, хто в тяжку для держави годину став на її захист, не думаючи про себе, а тільки про неї, може не найкращу, але все одно найдорожчу матір-Батьківщину!